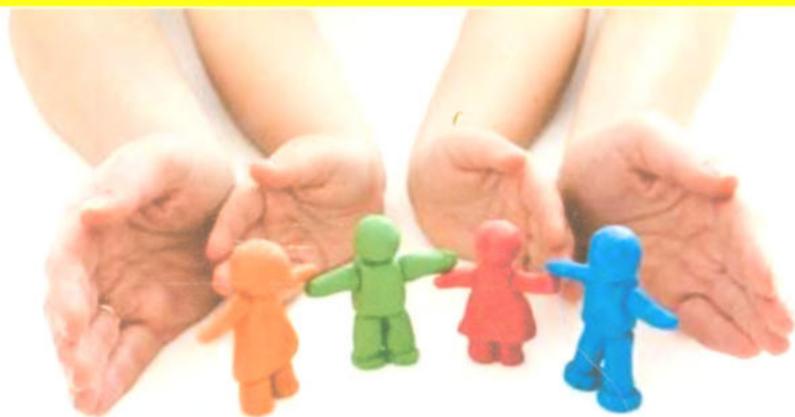

Демиденко Тетяна Миколаївна

***ПЕДАГОГІКА
СІМЕЙНОГО
ВИХОВАННЯ***

Демиденко
Тетяна Миколаївна

ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

навчальний посібник
для вищих навчальних закладів

Черкаси
2013

ББК 74.9я73

Д 30

УДК 37.035 (075.8)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол №3 від 29.12.2010 р.)

Рецензенти:

Козубовська І. В. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету;

Стрельніков В. Ю. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі;

Шпак В. П. — доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки Черкаського національного університету.

Демиденко Т.М.

Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник. —
Черкаси: видавець ФОП Гордіснко Є.І., 2013. — 224 с.

ISBN 978-966-97302-3-7

У навчальному посібнику розкрито наукові основи процесу сімейного виховання: принципи і особливості організації, методи, засоби, основні напрями виховання в родині; шляхи підвищення педагогічної культури батьків.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-97302-3-7

ББК 74.9я73
УДК 37.035 (075.8)

©Демиденко Т.М., 2013

ВСТУП

Завдання, що стоять перед вищою школою України, сприяють підвищенню вимог до рівня професійної компетентності працівників соціальної сфери, зокрема майбутніх соціальних педагогів.

Курс «Педагогіка сімейного виховання» знайомить студентів з основами виховання особистості в сім'ї.

Сім'ї відводиться активна роль у формуванні особистості, підготовленої до життя і праці у світі, що змінюється, розвитку її духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової і екологічної культури, створенні умов для творчої самореалізації кожного громадянина України.

Сім'я – це перше соціальне середовище, яке оточує людину. На розвиток особистості впливають принципи сімейного виховання, особистості батька і матері, інших родичів, специфіка спілкування у родині, сімейні цінності, традиції та свята. Досвід, який отримує дитина через взаємодію з батьками, закріплюється і формує відповідні моделі стосунків з іншими людьми.

Мета навчального посібника – розкрити сучасні наукові основи процесу сімейного виховання, його закономірності і особливості, принципи організації, методи та засоби, сформулювати у студентів певні вміння та навички консультування батьків з питань сімейного виховання, організації індивідуальної та групової форм роботи з батьками.

Виходячи з тези «міцна родина – міцна держава», ми цілком підтримуємо ідею Ю. Хямяляйнена, який розглядає виховання батьків як частину соціальної політики держави.

Якщо політика держави визначає пріоритетним напрямом зміцнення родини, то зусилля конкретних соціальних виховних інститутів у цьому напрямку будуть плідними. І відповідно можна ставити конкретні цілі цієї виховної діяльності – спрямовувати її на благополуччя, здоров'я та щастя всієї родини, дбати про подальший розвиток взаємодії між членами родини, між батьками і дітьми, а також добробут і процвітання країни.

Тема 1.

ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

Педагогіка сімейного виховання як педагогічна галузь, її предмет та завдання, понятійний апарат. Історичні аспекти розвитку педагогіки сімейного виховання. Зв'язок педагогіки сімейного виховання з іншими науками та джерела її розвитку. Методи дослідження педагогіки сімейного виховання.

Педагогіка сімейного виховання як педагогічна галузь, її предмет та завдання, понятійний апарат

Педагогіка сімейного виховання – порівняно молода серед інших педагогічних наук. З кінця XIX ст. вона починає виокремлюватися у самостійну галузь про виховання дитини. Виникнення цієї дисципліни пов'язане з процесами диференціації і спеціалізації, які досить помітно проявляються у педагогічній науці сьогодні.

Сучасна педагогіка являє собою розгалужену систему наук. Базовою серед них є загальна педагогіка, що вивчає закономірності виховання людини, основи організації навчально-виховного процесу в різноманітних освітньо-виховних закладах. Галузевих педагогік налічується близько двадцяти. Кожна з них має свій предмет, завдання і методи дослідження, поняттєвий апарат. Певною мірою ці науки спираються на загальну педагогіку. Усі відомі галузеві педагогіки обґрунтовують теоретичні і методичні засади реалізації

виховного процесу в окремих освітньо-виховних системах (дитячий садок, школа, вища школа тощо).

Педагогіка сімейного виховання вивчає закономірності і особливості процесу виховання у сім'ї, тому її предметом дослідження є процес формування особистості в унікальній соціально-педагогічній системі — родині, його закономірності і особливості.

Специфіка предмета дослідження визначає головні завдання педагогіки сімейного виховання, а саме:

1) з'ясування структури сім'ї як соціально-педагогічної системи (визначення її складових, їх взаємодії і взаємозв'язків);

2) розробка теоретичних основ функціонування і розвитку сім'ї як соціально-педагогічної системи, дослідження закономірностей сімейного виховання і механізмів становлення особистості в родині;

3) обґрунтування співвідношення сімейного і суспільного виховання, створення на цій основі технологій ефективної взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами;

4) пошук нових форм, методів, засобів підвищення педагогічної культури батьків;

5) вивчення і узагальнення практики та досвіду сімейного виховання;

6) упровадження наукових досягнень у практику сімейного виховання.

Як і в загальній педагогіці, у педагогіці сімейного виховання можна виділити дві складові: педагогічну теорію і практику. Педагогічна теорія пізнає і обґрунтовує закономірності родинного виховання, формує

знання про цілі, завдання, зміст, особливості виховання дитини в сім'ї. Педагогічна практика – накопичує, аналізує, узагальнює, транслює досвід родинного виховання, який несе в собі відбиток загальнолюдської та національної культури і свідомості.

Саме тому, П. М. Щербань визначає батьківську родинну педагогіку як серцевину народної виховної практики, перевірений віками досвід національного виховання дітей в умовах родини, в колі найближчих за кров'ю і духом людей.

Існує низка підходів до визначення місця педагогіки сімейного виховання у системі педагогічного знання. В. М. Галузинський та М. Б. Євтух (1995) розглядають сімейну педагогіку як частину соціальної педагогіки – окремої галузі теорії виховання, яка охоплює виховну діяльність позашкільних установ.

Багато вітчизняних дослідників відносять педагогіку родинного виховання до складу народної педагогіки. Так, досліджуючи українську народну педагогіку як галузь педагогічного досвіду народу, М. Г. Стельмахович (1996) виділяє п'ять нерозривних її компонентів: народну фамілогію, народне дитинознавство, батьківську педагогіку, народну дидактику, народну деонтологію.

На думку М. М. Фіцули (2000), родинна педагогіка – складова частина народної педагогіки, в якій зосереджено знання й досвід народу щодо створення і збереження сім'ї, сімейних традицій (трудових, моральних, мистецьких). Це визначення підкреслює ідею про те, що народна педагогіка, сконцентру-

вавши найцінніший досвід виховання, що накопичувався віками, залишається невичерпним джерелом розвитку педагогіки родинного виховання.

Родинна педагогіка за визначенням Б. І. Ковбаса та В. І. Костіва (2006) – це міждисциплінарна галузь, одна з психолого-педагогічних наук, яка виявляє загальні закономірності, зміст, принципи, завдання, форми й методи, технологічні особливості, прийоми і засоби, процес і результат родинного виховання молодого покоління, передачі сімейного досвіду від старших до молодших, засвоєння суспільних, родинних і особистісних цінностей поколінь.

Разом з тим, предмет і завдання дисципліни свідчать, що вона розвивається в межах педагогічного знання, спираючись на результати філософських, соціологічних, психологічних, етнографічних досліджень, тому має право на існування як окрема педагогічна галузь.

Про відносну «молодість» науки свідчать і різні авторські підходи до її назви: педагогіка родинного виховання, родинна педагогіка, батьківська педагогіка. Відстоюючи ідею виховання у широкому аспекті – родинного, а не звуженого, сімейного, М. Г. Стельмахович писав: «Виховання родинне тому, що при провідній і вирішальній ролі батьків як першовихователів свої дітей, чималий виховний вплив на молоду паросль мають дідусі і бабусі, любов яких до онуків особлива, а також брати й сестри, усі інші родичі й свояки»*.

* Стельмахович М. Г. Виховний потенціал української родини / М. Г. Стельмахович // Учитель. – 1998. – №6. – С.52 – 55.

Розвиток цієї наукової галузі на сучасному етапі пов'язаний із формуванням понятійного апарату, тобто системи понять.

У цьому процесі можна виділити певні суперечності:

1) між традиційним термінологічним апаратом педагогіки і можливостями його використання у педагогіці сімейного виховання, враховуючи специфіку її предмета дослідження;

2) між необхідністю використання понять інших наук (соціології, психології) та особливостями їх узгодження з педагогічними.

Теоретичну основу термінологічного апарату педагогіки сімейного виховання складають загальнопедагогічні поняття:

«процес виховання» і його складові: «закономірності», «принципи», «напрями», «зміст», «методи», «засоби».

Педагогіка сімейного виховання широко оперує загальнонауковими поняттями: «система», «розвиток», «формування», «особистість», «діяльність», «цінності», спирається на соціологічні («сім'я», «функції сім'ї») та психологічні терміни («психологічний мікроклімат», «стиль виховання», «стиль спілкування», «мотив») тощо.

До базових понять науки відносяться: «родинне виховання», «виховний потенціал сім'ї», «педагогічна культура батьків», «батьківський авторитет», «батьківська любов», зміст яких буде розкрито у наступних розділах посібника.

Історичні аспекти розвитку педагогіки сімейного виховання

Науково-педагогічне знання про сім'ю як своєрідний виховний інститут формувалось поступово. Спираючись на багатий досвід народної педагогіки, філософсько-педагогічна думка з давніх часів накопичувала ідеї родинного виховання, аналізувала роль батьків й інших родичів у цьому процесі. Однак, виділення цієї дисципліни в окрему наукову галузь почалося лише з другої половини ХІХ століття.

Історичне підґрунтя педагогіки сімейного виховання складають праці видатних філософів, педагогів, психологів, серед яких Арістотель, Я. А. Коменський, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, О. В. Духнович, К. Д. Ушинський, П. Ф. Каптерев, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін.

Ж.-Ж. Руссо вперше в історії людства висловив думку про дитинство як самоцінний період і сформулював завдання для вихователів – допомогти дитині прожити цей період, а не намагатись адаптувати її до життя дорослих.

Важливим періодом становлення науки є кінець ХІХ – початок ХХ століття. Глобальні економічні та культурні процеси, демократизація суспільства спричинили того часу появу суперечливих тенденцій у розвитку суспільних і міжособистісних стосунків, трансформацію сімей європейського типу, втрату ними окремих функцій, зміну моральних сімейних цінностей. Набувають популярності теорія про від-

мирання традиційної форми моногамної сім'ї, з'являються спроби експериментування у сфері шлюбних стосунків та позасімейного виховання.

Означений період характеризувався підйомом суспільно-педагогічного руху, пошуком нових ідеалів духовності, увагою до проблем сімейного виховання, що відображені у наукових працях П. Ф. Каптерева, П. Ф. Лесгафта, М. І. Пирогова, С. Ф. Русової, І. А. Сікорського та ін.

Складний шлях становлення пройшла теорія і практика родинного виховання в Україні у радянські часи. З перших років радянської влади заперечуються надбання дореволюційної педагогіки у галузі родинного виховання, імена багатьох вчених і розроблені ними ідеї сімейного виховання викреслюються з історії.

Несприятлива економічна ситуація склалася в Україні після 1917 р. внаслідок громадянської війни та іноземної інтервенції. Війна, економічна криза, голод, евакуації спричинили руйнування багатьох сімей, зростання дитячої бездоглядності і безпритульності.

Більшість державних документів з питань народної освіти України 20-х років ХХ ст. містить положення про неможливість виховання дітей відповідно до нових вимог в індивідуалістичній за духом патріархальній родині, декларує необхідність громадянського, соціального виховання. Суспільним вихованням планувалося охопити не лише безпритульних, а всіх дітей. Для цього пропонувалося створювати мережі дитячих установ: ясел, дитячих садків, майданів, клубів, колоній. Основним виховним закла-

дом для дітей віком від 4 до 15 років визнавались дитячі будинки і комуни.

Не всі педагоги того часу погоджувались з такою точкою зору і відстоювали роль сім'ї у вихованні дитини, доводили необхідність співробітництва школи і родини.

Викладені ідеї про заміну родинного виховання суспільним підсилювались «теорією» про розпад і руйнування сім'ї в соціалістичному суспільстві. В Україні була видана брошура О. Коллонтай «Сім'я і комуністична держава», в якій розкривалися питання еволюції сім'ї в період побудови комунізму. Руйнування сім'ї пояснювалось втратою двох її функцій: господарчо-побутової і виховної. Авторка відзначала, що внаслідок знищення приватного господарства, відмирає економічна основа патріархальної сім'ї, жінка одержує рівні з чоловіком права, перед нею відкриваються широкі можливості участі у громадській діяльності. Для звільнення жінки від хатньої роботи пропонувалось відкривати громадські їдальні, кухні і пральні. У брошурі підкреслювалось, що сім'я з її дрібнобуржуазною індивідуалістичною ідеологією не здатна виховати нову людину, тому виховання дітей буде брати на себе держава.

З часом практика довела помилковість такої політики, зміцнення родини сприяло відмові на державному рівні від ідеї загального суспільного виховання дітей. Проте, довготривалий час державна сімейна політика в Україні була орієнтована на провідну роль суспільного виховання.

Поступово відновлювались зв'язки між школою і сім'єю. У другій половині 20-х років ХХ ст. почали відігравати значну роль комітети сприяння школі. Представники комітетів проводили широку педагогічну та санітарно-гігієнічну просвітницьку роботу з батьками. Теоретичні основи родинного виховання в цей період на Україні розроблялися А. С. Макаренком.

Демократичні зміни характеру сімейних стосунків у середині ХХ ст. намічають перехід від патріархальної до сім'ї перехідного типу. Відбувається переоцінка та відродження дореволюційної педагогічної спадщини теорії і практики сімейного виховання, зростає науковий інтерес до родинного виховання, з'являються розробки нових підходів до його організації, шляхів взаємодії суспільних і сімейних форм виховання. Поступово збагачується практика співробітництва сім'ї і школи, про що свідчать такі форми роботи з батьками як батьківські збори, батьківські комітети тощо.

Таким чином, за радянських часів спостерігаються певні розбіжності між практикою сімейного виховання і теоретичним осмислення цих проблем, які залежали від ідеології та соціальної політики держави.

На початку 60-х років ХХ ст. відбуваються зміни у сімейному побуті і шлюбних стосунках: продовжується боротьба за сімейне лідерство між чоловіком і дружиною, змінюється зміст різних функцій сім'ї та її діяльнісна основа, збільшується кількість розлучень. Триває процес перетворення складних багатопокілних патріархальних та сімей проміжного типу у нуклеарні, біархатні, малодітні.

У цей період українська педагогіка знову концентрує увагу на важливості правильної організації родинного виховання, підготовки майбутніх батьків до сімейного виховання (В. О. Сухомлинський).

В останні десятиліття ХХ ст. у суспільстві зростала популярність сім'ї як виховного інституту. Переосмислення значення родинного виховання у житті кожної людини, здобутків народної сімейної педагогіки на межі третього тисячоліття дозволили створити нову філософію взаємодії сім'ї та суспільних інститутів. В її основі – ідея про пріоритетність сімейного виховання, відповідальність батьків за виховання дітей та допоміжну, доповнюючу роль соціальних установ у цьому процесі.

З опорою на теоретичні і практичні нароби в галузі сімейного виховання видатних співвітчизників та зарубіжних педагогів, в Україні поступово розвивається і втілюється у практику роботи сільських шкіл ідея родинно-шкільного виховання. Вагомий внесок у створення такої виховної системи зробили В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко, О. А. Захаренко, практично реалізуючи у цій роботі принцип єдності, взаємодії, співпраці школи, сім'ї і громадськості.

У підручниках з загальної педагогіки з'являються окремі розділи, в яких розкриваються питання сімейного виховання (П. І. Підкасистий, В. М. Галузинський, М. Б. Євтух). Українська педагогічна література цього періоду містить глибокий аналіз та ідеї відродження спадщини українського родинного виховання, що складалась віками (М. Г. Стельмахович, П. М. Щербань та ін.).

Сучасний період розвитку науки характеризується систематизацією теоретичних та практичних надбань у цій галузі, подальшою розробкою понятійного апарату, удосконаленням методів дослідження. Свідченням цього є поява у освітньому просторі підручників та навчальних посібників з дисципліни (О. Л. Зверева, А. Н. Ганічева, Б. І. Ковбас, В. І. Костів, Т. А. Кулікова, А. І. Кузьмінський, А.А. Марушкевич, В. Л. Омеляненко та ін.).

Зв'язок педагогіки сімейного виховання з іншими науками та джерела її розвитку

Педагогіка сімейного виховання розвивається як окрема складова в системі педагогічних дисциплін, проте має тісні зв'язки з іншими науками, що входять до системи сучасного людинознавства: філософією, соціологією, культурологією, психологією, медициною тощо.

Важливу роль у процесі розробки теоретичних питань родинного виховання відіграє філософія. Як система знань про загальні закони розвитку природи, суспільства, людини, вона є науковим фундаментом розвитку будь-якої науки, у тому числі й педагогіки сімейного виховання.

Філософську основу сучасної теорії родинного виховання становить антрополого-гуманістичний підхід до розуміння дитинства як самоцінного періоду в житті людини (Ж.-Ж. Руссо, М. І. Пірогов, П. Ф. Каптерев, П. Ф. Лесгафт, І. А. Сікорський, М.М. Мана-

сеїна, С. Ф. Русова та ін.). Крім того, філософія, розробляючи систему загальних принципів і способів наукового пізнання, виступає методологічною основою досліджень педагогічних процесів і явищ у сімейному вихованні.

Враховуючи специфіку предмета дослідження педагогіки сімейного виховання, слід розглянути її зв'язки з науками, що досліджують сім'ю.

Соціологія сім'ї надає педагогіці сімейного виховання великий фактичний матеріал про особливості формування, функціонування і розвитку сім'ї (типи, форми, функції сім'ї), шлюбно-сімейних стосунків у конкретних соціально-економічних і культурних умовах. Соціологічні дослідження сім'ї як своєї мікромоделі суспільної структури, орієнтовані на аналіз її зовнішніх зв'язків з іншими соціальними системами, соціального регулювання сімейної поведінки.

У психологічних працях інтереси дослідників сконцентровані на внутрішніх зв'язках сім'ї як малої соціально-психологічної групи. Відповідно, психологією вивчаються стосунки між подружжям, батьками і дітьми, мотиви і причини розлучень, враховується залежність особливостей міжособистісної взаємодії в сім'ї від суспільних норм, цінностей, зразків поведінки.

Важливе значення для молодшої педагогічної науки має вікова та педагогічна психологія, яка вивчає закономірності психічного розвитку дитини в залежності від віку, умов виховання і навчання.

Юриспруденція визначає правові основи сім'ї, шлюбу, які регламентують права і обов'язки дітей і батьків, розробляє підґрунтя правового виховання дитини в родині.

Медицина, фізіологія, валеологія виступають природничо-науковою базою педагогіки сімейного виховання, вивчають проблеми формування здорового способу життя, профілактики захворювань, визначають зміст фізичного родинного виховання.

Господарчі проблеми сім'ї, забезпечення житлом, роботою, виробництво дитячих товарів, їх якість – харчування, одягу, іграшок розглядають економічні дисципліни.

Етика як наука про мораль, досліджує моральні цінності і ціннісні орієнтації батьків та інших родичів, що можуть бути покладені в основу морального виховання в сім'ї.

Як педагогічна дисципліна, педагогіка сімейного виховання пов'язана із загальною педагогікою, спирається на концептуальні положення теорії виховання, використовує основні педагогічні поняття.

Досить тісні зв'язки має педагогіка сімейного виховання з соціальною педагогікою, яка вивчає закономірності соціалізації і виховання особистості в різних соціальних інститутах, у тому числі й у сім'ї.

Спираючись на дослідження у галузі історії педагогіки, педагогіка сімейного виховання розглядає особливості родинного виховання та його взаємодії з суспільним на різних етапах розвитку суспільства.

Зв'язки педагогіки сімейного виховання з іншими науками виявляються через:

1) застосування педагогікою сімейного виховання понять, теоретичних положень, результатів досліджень інших наук;

2) використання методів дослідження інших наук для вивчення процесів і явищ родинного виховання;

3) спільні комплексні міждисциплінарні (наприклад, психолого-педагогічні) дослідження сім'ї та проблем сімейного виховання.

Використання даних інших наук сприяє подальшому розвитку теорії та практики родинної педагогіки, поглибленому вивченню процесу сімейного виховання та розробки способів його ефективної організації.

Джерелами розвитку педагогіки родинного виховання є: народна педагогіка, твори педагогів, філософів, досвід виховання дітей, що відбитий у щоденникових записах матерів, батьків, їхніх спогадах, листах до дітей. К. Д. Ушинський підкреслював, що кожний народ має свою особливу національну систему виховання, свою особливу мету і свої особливі засоби досягнення цієї мети. Ця теза, безперечно, стосується і родинного виховання.

Методи дослідження педагогіки сімейного виховання

Розвиток педагогіки сімейного виховання як науки залежить від організації наукових досліджень, їх ме-

тодологічної забезпеченості. Кожен дослідник у цій науковій галузі повинен володіти методологічними знаннями для організації наукового пошуку, вміти обирати відповідно до мети і завдань дослідження конкретні методи.

Метод (від грец. *methodos* — шлях дослідження, теорія, вчення) — спосіб досягнення будь-якої мети, розв'язання конкретної задачі; сукупність прийомів або операцій практичного чи теоретичного пізнання дійсності. Під методом дослідження розуміють спосіб, шлях вирішення наукової проблеми.

У дослідженнях сім'ї як педагогічної системи використовується широкий арсенал загальнонаукових і власне педагогічних методів.

Для з'ясування глибинних педагогічних закономірностей явищ і процесів родинного виховання застосовуються такі загальнонаукові методи пізнання:

1) теоретичний аналіз і синтез. Ці методи дозволяють виокремити в об'єкті дослідження — процесі родинного виховання — ознаки, властивості, встановити зв'язки між ними, розкрити, таким чином, його структуру. Теоретичний синтез дає змогу відтворити процес або явище в цілому, створити цілісне уявлення про нього;

2) порівняння. Суть цього методу полягає у зіставленні понять, явищ, фактів з іншими для встановлення їх подібності чи відмінності;

3) систематизація, узагальнення — передбачає об'єднання у систему, об'єднання різних фактів, які характеризують явище, що досліджується.

Структура сімейних стосунків прихована від зовнішнього спостерігача, проте проявляється у художньо-образній формі у творах мистецтва: літературі, кінофільмах, музиці, живописі та ін. Це дає змогу застосовувати у теоретичних дослідженнях проблем сімейного виховання порівняльно-історичний метод. При цьому дослідник має враховувати особливості художніх творів: індивідуальний стиль автора, ефект прикрашання дійсності, художні прийоми гіперболізації для підсилення впливу на глядача, слухача. Крім того, продукти творчої діяльності є складовою конкретної культури, отже такі твори відображають особливості сімейних стосунків, характерних для культури, до якої належить художник. Історичний аналіз продуктів літературної, художньої, кінематографічної творчості для вивчення психологічних особливостей сім'ї використовувався у наукових працях російського психолога В. М. Дружиніна.

У дослідженнях проблем суспільного виховання широко застосовується метод педагогічного експерименту. Для педагогіки сімейного виховання цей метод має обмежене використання, враховуючи відносну замкненість, «закритість» сім'ї для стороннього дослідника.

Емпіричні дані про сім'ю, специфіку родинних стосунків та виховного процесу накопичуються шляхом використання наукового спостереження, бесід, методу узагальнення незалежних характеристик, дослідження творчих робіт дітей тощо.

Одним із основних емпіричних методів дослідження є наукове спостереження. За його допомогою

вивчають зовнішні прояви почуттів і поведінки вихованців, вихователів. Наукове спостереження вимагає не тільки фіксування фактів, але й ретельного їх аналізу і пояснення. Використання методу потребує визначення мети і завдань, вибору об'єкта, термінів, способів спостереження і фіксування результатів, їх аналізу. Проте спостереження не може забезпечити проникнення у суть явищ і процесів, визначити їх можливі причини.

Спостереження за характером взаємодії батьків і дітей може відбуватися на спільних заняттях. При цьому взаємодія може бути «стихійною» або мати певну мету – виконання спільних завдань, ігор тощо. Наприклад, дослідник пропонує дитині 3-5 років і батькам разом виконати тематичний малюнок «Свято», «Наш будинок», «Оселя». Для старших дітей і їх батьків аналогічне завдання ускладнюється: виконати роботу однією ручкою (фломастером), не спілкуючись один з одним.

Коли спостереження або експериментальне дослідження неможливе, застосовують метод аналізу продуктів діяльності. Найпростішим прикладом використання цього методу є аналіз письмових творів батьків про дитину або дитячих робіт, їх зошитів, малюнків, виробів тощо. Метод дає можливість одержати відомості про рівень інтелектуального розвитку, особистісні риси, задатки дітей, їх емоційний стан, ціннісні орієнтації тощо.

Педагогіка сімейного виховання використовує й методи інших наук, зокрема соціологічні: соціоло-

гічне опитування, інтерв'ю, анкетування, соціометрію.

Метод анкетування забезпечує отримання широкої інформації за короткий час, дозволяє аналізувати та обробляти одержані дані кількісно, з допомогою методів математичної статистики. Залежно від завдань дослідження застосовуються різні типи анкет: відкриті, що містять запитання, на які необхідно дати письмову відповідь; закриті, в яких пропонують вибір одного із вказаних варіантів відповідей і змішані, в яких респондент обирає одну із запропонованих відповідей або ж формулює власну. У соціологічних опитуваннях застосовують переважно анкети закритого типу. Надійність даних анкетного опитування перевіряється іншими методами.

Інтерв'ю. Процедура інтерв'ю вибудовується за принципом «запитання — відповідь». Специфіка методу полягає у тому, що інформація формується у процесі спілкування. Успіх інтерв'ю (якість, об'єктивність, повнота інформації) залежить від характеру спілкування інтерв'юера з опитуваним, ступеня їх взаєморозуміння.

Поширені у дослідженні проблем родинного виховання і психологічні методи: вивчення сім'ї «очима дитини» з допомогою проєктивних методик, спостереження за різними видами діяльності дитини (ігрової, навчальної).

З метою визначення ставлення дитини до батьків та інших родичів, власного місця в сімейному колективі застосовуються психологічні методики «Сім'я очима дитини».

Методику «Рисунок сім'ї» застосовують під час діагностики структури стосунків у конкретній сім'ї. Ця методика може бути віднесена до групи методик вивчення продуктів дитячої творчості. Найповніше процедура її проведення і інтерпретації описана у роботах Г. Т. Хоментausкаса. Г. Т. Хоментausкас доводить, що інколи досліднику важливіше встановити, як дитина сприймає ставлення оточуючих до себе і яку поведінку обирає, ніж оцінювати реальні стосунки між батьками. Існують різні модифікації проведення цієї методики.

1. Дитині пропонують намалювати олівцем (кольоровими олівцями або фломастерами) себе і свою родину. Після закінчення роботи дитину просять назвати фігури, що зображені.

2. Дитині пропонують виконати два рисунки. На одному намалювати свою родину (сімейний портрет), на другому показати всіх родичів, що виконують разом яку-небудь роботу.

3. Модифікація методики: «Сім'я, про яку я мрію» дозволяє продіагностувати бажання і мрії дитини. Дитина конструює таку сім'ю, в якій їй було б комфортно, затишно.

4. Методика може бути застосована не тільки для дитини, але й для батьків (одного або обох). Це дозволяє порівняти точки зору на ситуацію в сім'ї батька, матері, дитини, виявити їх ставлення один до одного.

Аналізується «Рисунок сім'ї» за трьома рівнями:

- на першому виявляється узагальнена структура рисунка (особливості розташування членів сім'ї,

місце знаходження дитини, відстані між персонажами);

- на другому інтерпретуються графічні зображення окремих членів родини (величина фігур, деталізація у їх зображенні);

- третій рівень – аналіз процесу малювання (последовності роботи).

Для вивчення особливостей сімейного виховання використовують і проєктивні методики (ігрові завдання, коментування рисунків, завершення розповіді, незакінчених речень), які засновані на принципі проєкції, тобто перенесенні власних потреб дитини, її якостей, стосунків на інших людей. Під час виконання таких завдань дитина спирається на власний життєвий досвід, уявлення про оточуючий світ.

Використання проєктивних і ігрових методик потребує від дослідника дотримання певних етичних норм: втручання у внутрішній світ дитини виправдане тільки тим, що одержана інформація буде використана в інтересах самої дитини.

Методика коментування рисунків. Дитині пропонують прокоментувати зображення (сюжети з сімейного життя), передбачити можливі висловлювання батька (матері) в цих ситуаціях.

Методика завершення розповіді. Дослідник пропонує дитині разом скласти оповідання, казку. Розпочинає розповідь дорослий, дитина має її продовжити.

Методика незакінчених речень. Дитина одержує завдання закінчити речення: «Мама хвалить мене, якщо я ...», «Якщо я погано мию руки, то мама...».

Для виявлення особливостей взаємовідносин між батьками і дітьми може бути запропонована рольова гра, в якій педагог грає роль дитини, а дитина стає «мамою» («татом»). Під час гри «дитина» звертається до «мами» із запитаннями, проханнями: почитати книжку, пограти з нею тощо. Рольова поведінка дитини у такій грі відображає її життєвий досвід, стереотипну поведінку її батьків у побутових ситуаціях.

Окремі соціологічні, педагогічні і психологічні методи спрямовані не лише на дослідження проблем сімейного виховання, але й допомагають учасникам експерименту усвідомити характер стосунків з близькими людьми, спонукають їх до вибору оптимальних варіантів поведінки, апробації нових для себе способів взаємодії з дитиною. Таким чином, дослідницькі методи перетворюються на методи практичної діяльності спеціалістів, у процесі їх застосування одночасно вивчається і коректується педагогічна позиція батьків.

Знання вимог і особливостей використання наукових методів дає змогу досліднику широко і всебічно вивчати факти і явища у процесі сімейного виховання, виявляти закономірності і умови їх прояву.

Контрольні запитання і завдання

1. Підготуйте виступ, який розкриває зміст поняття «педагогіка сімейного виховання» на основі двох — трьох визначень поняття.
2. Вкажіть завдання педагогіки сімейного виховання.

3. Підготуйте реферативне повідомлення на тему «Значення і зміст одного з джерел розвитку педагогіки сімейного виховання» (за вибором).

4. Складіть схему зв'язків педагогіки сімейного виховання з іншими науками. Обґрунтуйте зв'язки педагогіки сімейного виховання з однією (двома) науками.

5. Проаналізуйте, які питання педагогіки родинного виховання розглядалися у розділі «Основи сімейного виховання» за:

а) підручником «Педагогіка» під ред. П. І. Підкасистого;

б) навчальним посібником «Педагогіка: теорія та історія» Б. М. Галузинського, М. Б. Євтуха.

6. Охарактеризуйте методи дослідження педагогіки сімейного виховання.

Література

1. Галузинський Б. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія: Навч. посібник / Б. М. Галузинський, М. Б. Євтух. — К.: Вища шк., 1995. — 237 с.

2. Дружинин В. Н. Психология семьи: 3 — е изд. / В.Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 2007. — 176 с.

3. Зверева О.А., Ганичева А.Н. Семейная педагогика и домашнее воспитание / О. А. Зверева, А. Н. Ганичева. — М.: Академия, 2000. — 158 с.

4. Калениченко Н. Проблема сім'ї та сімейного виховання в Україні (20-ті роки ХХ ст.) / Н. Калениченко // Шлях освіти. — 1997. — №4. — С.47 — 50.

5. Ковбас Б. Родинна педагогіка: у 3 т. Т. 1 : Основи родинних взаємовідносин / Б. Ковбас, В. Костів. — Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2002. — 288 с.

6. Крушина И. В. Основы семейного воспитания // Педагогика / Под ред. П. И. Подкасистого. — 2-е изд. — М., 1996. — С.436 — 450.

7. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. — К: Знання, 2006. — 324 с.
8. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т. А. Куликова. — М., 2000. — 232 с.
9. Макаренко А.С. Книга для родителей // Пед соч.: В 8т., Т.5. / А. С. Макаренко. — М.: Педагогика, 1986. — С.3 — 281.
10. Родинна педагогіка: Навч.-метод. посіб./ За ред. А. А. Марушкевич. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 216 с.
11. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. — К.: ІСДО, 1996. — 288 с.
12. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. — К.: Рад.школа, 1978. — 263 с.
13. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. — К.: Академія, 2000. — 544 с.
14. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка / Г. Т. Хоментаскас. — М.: Педагогика, 1989. — 160 с.
15. Щербань П. М. Памятай ім'я свос: Заповіді сімейної педагогіки: Навч. посіб. / П. М. Щербань. — К.: Вища шк., 2006. — 191 с.

Тема 2. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА

Суспільна і сімейна форми виховання. Сім'я як соціально – педагогічна система. Особливості процесу сімейного виховання. Виховна функція сім'ї. Виховний потенціал сім'ї.

Суспільна і сімейна форми виховання

Виховання як соціальне явище виникає з потреб практики – необхідності передавати знання, уміння, досвід людства з покоління в покоління. У первісному суспільстві часів матріархату воно здійснюється шляхом включення дітей у спільну з дорослими, по-сильну працю, згодом виокремлюється у особливу форму суспільної діяльності.

У період розпаду первісного ладу, з виникненням приватної власності і патріархальної сім'ї, яка веде самостійне господарство, функція виховання переходить до сім'ї. Сімейне виховання стає масовою, поширеною формою виховання.

З появою класового суспільства частину виховної функції бере на себе держава – на цьому етапі з'являються навчально-виховні заклади, в яких здійснюється систематичне навчання дітей. У зв'язку з цим постає проблема визначення співвідношення сімейного і суспільного виховання молоді. Яке з них визнати пріоритетним у формуванні особистості?

Для відповіді на це запитання необхідно порівняти дві системи виховання за цілями, принципами, методами, особливостями організації виховного процесу та його результатами, зробити висновки про спільне та відмінне між ними.

Історії відомі різні підходи вирішення проблеми взаємодії суспільного і сімейного виховання: одні науковці підкреслюють переваги суспільного виховання, інші — виховання у сім'ї, треті визнають рівнозначність та важливість цих форм виховання, виступають за їх взаємодію.

Процес виховання в суспільних установах здійснюється професійними педагогами, вихователями, які мають відповідну освіту, досвід роботи, інтереси та здібності до цієї сфери діяльності. Батьки ж реалізують власні виховні стратегії інтуїтивно, мають різний рівень педагогічної культури, компетентності та майстерності.

Цілі суспільного виховання об'єктивні, завжди зумовлені потребами суспільства (підготовка необхідних суспільству громадян), зафіксовані в нормативних документах. Цілі родинного виховання носять суб'єктивний характер, в них відбиваються цінності конкретної родини, її культурні, релігійні традиції, уявлення батьків про нахили і здібності своїх дітей. Іноді цілі родинного виховання не усвідомлюються батьками, можуть змінюватись залежно від педагогічної культури батьків, згуртованості сім'ї. Цілі суспільного і сімейного виховання не завжди співпадають.

Процес виховання у суспільних інститутах вирізняється цілеспрямованістю, науковою обґрунтованістю, планомірністю, чіткою диференціацією за віковими особливостями вихованців.

У суспільному вихованні застосовуються різноманітні науково обґрунтовані методи, форми і засоби виховної роботи. Організація процесу родинного виховання більш природна, нерідко стихійна, ґрунтується на побутових уявленнях. Батьки у власних виховних впливах більше враховують індивідуальні особливості дитини, проте не завжди «помічають» вікові зміни у її розвитку, часто застосовують одноманітні стереотипні методи виховання.

Важливими для порівняння двох систем є особливості взаємодії суб'єктів виховного процесу. Для суспільних інститутів характерні формалізовані стосунки вихователів з вихованцями, які визначаються функціональними обов'язками педагогів. Здебільшого, у таких закладах переважають ситуації з позитивними прикладами поведінки дорослих. Родинні стосунки наповнені інтимністю, емоційністю, відкритістю (достатньо згадати, як реагує мама і вчителька на перші успіхи дитини у навчанні). Сімейне життя наповнене різноманітними життєвими ситуаціями, які одночасно виступають як виховні, в них проявляються різні моделі поведінки дорослих.

Таким чином, кожна з описаних форм виховання має свої переваги і недоліки. Виховання в сім'ї ґрунтується на побутових уявленнях батьків, стихійному виборі засобів і методів впливу на дітей. Проте сі-

мейне виховання природне, емоційне, наближене до життя. Сімейне виховання пронизане людськими почуттями, перш за все, почуттям любові батьків до дитини. Підкреслюючи цю унікальність сімейного виховання, відомий російський філософ І. О. Льїн писав: «Жодні «дитячі садки», «дитячі будинки», «притулки» і тому подібні фальшиві заміни сім'ї не дадуть дитині необхідного, бо головною силою виховання є те взаємне почуття особистої незамінності, яка пов'язує батьків з дитиною і дитину з батьками своєрідним єдиним зв'язком — утаємниченим зв'язком кривної любові.

В сім'ї, і лише в сім'ї, дитина почуває себе єдиною і не замінимою, вистражданою і невідривною, кров від крові і кість від кості; істотою, яка виникла в потаємній сполученості двох інших істот і зобов'язана їм своїм життям; особистою, раз і назавжди приємною і милою в усій її тілесній-душевній-духовній своєрідності. Це не може бути нічим замінено; і як би зворушливо не виховувався декотрий годованець, він завше буде зітхати десь на самоті про свого кривного батька і про свою кривну матір...».

Система суспільного виховання — науково обґрунтована, раціональна, менш природна, менш емоційна. Безперечно ці розбіжності впливають на кінцевий результат процесу виховання (підготовленість вихованця до життя, вміння вирішувати проблеми, конфлікти, виходити із складних життєвих ситуацій, розвиток почуттів — вміння проявляти турботу про інших, віддавати любов).

Ці принципові відмінності необхідно враховувати, щоб забезпечувати доцільну взаємодію між сім'єю та іншими соціальними інститутами у процесі формування особистості дитини.

Сім'я як соціально — педагогічна система

Поняття “система” розглядається сучасною наукою як загальнометодологічне. Під системою (від грец. *systema* — ціле, складене з частин, єдність) розуміють множину взаємозв'язаних елементів, що утворюють цілісність, стійку єдність під час взаємодії із середовищем, володіють інтегральними властивостями та закономірностями розвитку.

У сучасній науці виділяють матеріальні і абстрактні системи. Перші поділяються на системи неорганічної природи (фізичні, геологічні, хімічні та ін.) та живі (найпростіші біологічні системи, організми, популяції, види, екосистеми). До абстрактних відносять поняття, гіпотези, теорії, лінгвістичні, логічні системи тощо.

Серед матеріальних живих окремих тип складають соціальні системи. Це системи вищого рівня складності, що вирізняються великою кількістю компонентів, різноманітністю взаємозв'язків між ними, між системою в цілому і середовищем.

Соціальна система — цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності (В.Г. Городяненко).

В якості суттєвих ознак соціальних систем виокремлюють: 1) складність внутрішньої структури; 2) специфічність вихідного елемента системи, яким виступає людина. Такі системи одночасно являються продуктом і сферою діяльності людини. Закономірності розвитку і функціонування соціальних систем, як глобальних (суспільство в цілому), так і окремих, вивчає соціологія.

До соціальних систем належить і сім'я. У соціологічних дослідженнях сім'я визначається як соціальна спільнота, заснована на подружніх або родинних зв'язках, для якої характерні спільне проживання та ведення домашнього господарства. Соціологія вивчає сім'ю як унікальну соціальну систему, яка поєднує у собі ознаки соціального інституту і малої соціальної групи (С. Новікова та ін.).

З одного боку, сім'я — це мала соціально-психологічна група, що заснована на міжособистісних стосунках спілкування і взаємодії між подружжям, батьками і дітьми. Разом з тим, це своєрідне суспільне утворення, соціальний інститут, що виконує суспільні функції народження і виховання дітей, їх забезпечення. Незважаючи на те, що сім'я як частина соціуму, зазнає історичних трансформацій, ці дві функції залишаються незмінними при будь-яких перетвореннях у суспільстві і називаються специфічними. Держава здійснює контроль за виконанням цих функцій — правове регулювання шлюбно-сімейних стосунків, починаючи від реєстрації шлюбів і народження дітей, юридичного оформлення розлучень,

розділу майна, реєстрації смерті членів сім'ї; контролю за реалізацією взаємних прав і виконання обов'язків батьків і дітей по відношенню один до одного.

Соціологічні та психологічні дослідження сім'ї як малої соціально-психологічної групи зосереджені на аналізі внутрішніх стосунків і зв'язків: мотивів шлюбу, причин розлучень, динаміки і характеру подружніх стосунків, стосунків між батьками і дітьми. Соціологічні дослідження сім'ї як соціального інституту пов'язані з аналізом її зовнішніх зв'язків, нормативних зразків сімейної поведінки, сімейних ролей тощо. Інтеграція цих двох підходів у соціологічних дослідженнях дозволяє виявляти компоненти зовнішніх і внутрішніх зв'язків сім'ї як соціальної системи.

Таким чином, сім'ю можна розглядати як складну соціальну систему, в якій на процеси самоорганізації накладаються процеси організації, зовнішнього контролю (з боку держави).

Характеристика сім'ї як соціальної системи включає класифікацію і опис змісту її функцій. Враховуючи, що в сучасних умовах важливою соціальною функцією сім'ї залишається виховна (забезпечення трансляції соціокультурного досвіду від одного покоління до іншого), можна вивчати сім'ю як педагогічну систему, в якій здійснюється процес виховання кожного члена сімейного колективу.

У педагогічній літературі для характеристики сім'ї частіше використовуються терміни „соціальний інститут“, „виховний інститут“, досить рідко „педагогічна система“ (В. О. Сластенін, І. Ф. Ісаєв, Є. М. Шиянов).

Проте, сім'я може виступати об'єктом педагогічного дослідження лише як педагогічна система. Застосування системного підходу дозволяє науковцям (В. П. Безпалько) розглядати загальну педагогіку як науку про педагогічні системи. З цих позицій предметом педагогіки сімейного виховання є процес виховання в окремій педагогічній системі – сім'ї.

Педагогічна система описується у науковій літературі як стійкий організаційно-технологічний комплекс, що забезпечує досягнення виховної мети, й таке об'єднання елементів (компонентів, частин), яке залишається незмінним за будь-яких значних перетворень. За Н. В. Кузьміною, педагогічна система – цілісне утворення, множина взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, що підпорядковані цілям виховання та навчання молодого покоління і дорослих людей. Серед компонентів цієї системи виділяють: цілі виховання, зміст виховання, процеси виховання, учнів, учителів, організаційні форми виховної роботи (В. П. Безпалько), а також результати управління навчально-виховним процесом, його технологію (І. П. Підласий). На думку А. І. Міщенко, такі компоненти, як педагоги і вихованці, зміст і засоби виховного процесу, необхідні і достатні для виникнення будь-якої педагогічної системи.

В якості характеристик сім'ї як педагогічної системи можуть застосовуватись: її структура, процеси функціонування, потенціал, процеси управління системою (зв'язки з іншими системами) (див. табл. 1).

Сім'я як педагогічна система

Характеристики системи	Зміст
Структура	Вихователі, вихованці, зміст виховання, засоби реалізації виховного процесу (матеріально-технічні та педагогічні: засоби, форми, методи виховання)
Функціонування	Реалізація виховної функції сім'ї – процесу родинного виховання
Потенціал	Виховний потенціал сім'ї
Управління системою, зв'язки з іншими системами	Зв'язки між системами "сім'я – держава", "сім'я – дитячий садок", "сім'я – школа" тощо.

До складу сім'ї як педагогічної системи входять такі компоненти: вихователі (якими можуть виступати батько, мати, дідусь, бабуся, брати, сестри, інші родичі), вихованці, цілі виховання, зміст, методи і засоби родинного виховання. Взаємодія компонентів цієї системи породжує педагогічний процес, тобто процес родинного виховання.

Процес родинного виховання передбачає широкий спектр взаємодії: „батько – дитина“, „мати – дитина“, „батьки – дитина“, „батьки – діти“. Це своєрідна інтеграція взаємодій батьків (вихователів) і дітей (вихованців), дітей між собою, з предметами матеріальної і духовної культури. Саме в цьому процесі

проявляються інформаційні, комунікативні, організаційно-діяльнісні зв'язки і стосунки. Але виховними серед будуть тільки ті, які сприяють засвоєнню вихованцями елементів соціокультурного досвіду.

Функціонування такої системи органічно вписане у процес життєдіяльності родини. Певний вплив на функціонування і розвиток зазначеної системи мають і вихователі, і вихованці. Саме їхні особистісні якості, креативні здібності, інтелектуальний та культурний потенціал, психофізіологічні властивості й поведінка визначають успішність досягнення поставленої мети.

Структурно-функціональний аналіз сім'ї як педагогічної системи включає виділення її потенцій (можливостей). Розглядаючи сім'ю саме як педагогічну систему, варто вести мову про її виховний потенціал та фактори, що впливають на нього. Виховний потенціал визначає ефективність функціонування родини як педагогічної системи.

У процесі реалізації виховної функції сім'я взаємодіє з педагогічними системами навчально-виховних і культурно-освітніх закладів: дитячого садка, загальноосвітньої школи тощо. Реалізація родиною виховної функції забезпечується підтримкою і контролем з боку держави, зокрема, з метою оптимізації педагогічного процесу, що здійснюється в сім'ї, можуть застосовуватись цілеспрямовані зовнішні впливи (співпраця сім'ї і закладів освіти, соціальна робота з сім'єю).

Як соціальна система сім'я виступає своєрідною моделлю суспільних відносин. У процесі виховання ди-

тина органічно включається в систему цих відносин, пізнає оточуючу соціальну дійсність, оволодіває навичками індивідуальної і колективної праці. Таким шляхом здійснюється процес первинної соціалізації дитини.

Динаміку розвитку сім'ї як педагогічної системи необхідно відслідковувати у трьох ракурсах:

1) історичному, який пов'язаний із соціально-економічними і культурними змінами у суспільстві та їх впливом на структуру, функції родини, особливості стосунків між родичами, через них — на процес родинного виховання;

2) національному, що відображає трансляцію родинних традицій, звичаїв (у тому числі й виховних) через призму національних і релігійних цінностей і надає національно-самобутнього характеру виховному процесу в сім'ї;

3) індивідуальному, що враховує вікові особливості дітей і накопичений батьками досвід виховання, відбиває своєрідність, неповторність виховного процесу в конкретній родині на різних етапах її розвитку.

Динаміка розвитку сім'ї як педагогічної системи на індивідуальному рівні аналізується фінським педагогом Ю. Хямяляйненом. В основу виділення окремих етапів (стадій) розвитку родини покладено вікову періодизацію дитини. Згідно з цим дослідник виділяє наступні періоди розвитку родини:

- 1) етап формування сім'ї;
- 2) сім'я, що чекає на дитину, сім'я з новонародженою дитиною;

- 3) сім'я з дитиною дошкільного віку;
- 4) сім'я з дитиною молодшого шкільного віку;
- 5) сім'я з дитиною старшого шкільного віку;
- 6) сім'я з дорослою дитиною, яка виходить у світ;
- 7) сім'я середнього віку («пусте гніздо»);
- 8) старіюча сім'я.

На різні етапах індивідуального розвитку сім'ї як педагогічної системи змінюються завдання виховання і функції вихователів, перш за все, батьків.

П. М. Щербань описуючи виховні функції батьків, відмічає, що батьки повинні бути для дитини: по-перше, джерелом емоційного тепла й підтримки; по-друге, владою вищої інстанції, розпорядником благ; по-третє, взірцем і прикладом для наслідування; по-четверте, другом і порадником. У різні вікові періоди розвитку дитини питома вага функцій неоднакова.

У період догляду за новонародженим домінує функція піклування, захисту, емоційної підтримки малюка; для дошкільника — функція управління і контролю, підтримки самостійної діяльності дитини, а також прикладу дорослих; для школяра — зростає значення функції підтримки самостійної діяльності і прикладу батьків; для підлітка, дорослих сина чи доньки — емоційної підтримки, поради.

Таким чином, сім'я — це складна соціально-педагогічна система, в якій відбуваються постійні зміни умов життя, структури та складу, взаємостосунків між родичами, функцій батьків і дітей, накопичується педагогічний досвід батьків як вихователів, особливо з появою декількох дітей у родині.

Педагогіка сімейного виховання розглядає сім'ю не стільки як соціальну систему, а зосереджує більшу увагу на аналізі сім'ї як специфічної соціально-педагогічної системи: дослідженні її структури і функціонування, виявленні основних закономірностей її розвитку, особливостей організації процесу родинного виховання.

Особливості процесу сімейного виховання

У науковій літературі існують різні підходи до визначення суті процесу родинного виховання. За окремими формулюваннями — це процес виховного впливу на дітей з боку батьків, інших членів родини з певною виховною метою. У такому визначенні увага сконцентрована на зовнішньому управлінні процесом становлення особистості дитини. Вихованець розглядається лише як об'єкт виховних впливів дорослих. Такі погляди характерні для класичної педагогіки, в них певною мірою, відображено авторитарне ставлення до дитини.

Гуманістична педагогічна традиція розглядає процес виховання, родинного в тому числі, як активну взаємодію вихователів і вихованців, їх спільну життєтворчість. Цей підхід надає вихованцю роль активного суб'єкта у виховному процесі.

Дослідники Б. І. Ковбас і В. І. Костів визначають родинне виховання як «цілеспрямований процес організації взаємодії дорослих і дітей у родині в їхній спільній творчій діяльності, яка стимулює розвиток і

саморозвиток в останніх довершених різнобічних якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості в процесі включення її в систему різноманітних відносин спілкування й життєдіяльності».

Запропоноване визначення виховного процесу в сім'ї підкреслює його двобічний характер (взаємовпливи у системі «батьки — діти»), визначає демократичний шлях його реалізації (творча взаємодія дорослих і дітей, яка стимулює їхній особистісний розвиток і саморозвиток), вказує на результативність процесу — сформованість механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості.

Як і виховання в широкому розумінні, процес родинного виховання має певну структуру. Вона включає мету, що конкретизується завданнями; основні напрями родинного виховання (фізичне, моральне, розумове, естетичне, трудове), методи, форми і засоби родинного виховання. Принципи, на основі яких організовується процес, об'єднують окремі складові в єдину систему. Основні компоненти процесу родинного виховання представлені на рис. 1.

П. М. Щербань описує основні завдання родинного виховання:

- формування моральних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності;
- створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї, праця дітей з ранніх літ на благо родини, рідних, близьких;

- прилучення дітей до світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки тощо;
 - піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини;
 - турбота про те, щоб кожна дитина всебічно розвивалась, володіла рідною мовою, знаннями про довкілля (рідний край, природу тощо);
 - залучення дітей до активної участі в народних звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості і самосвідомості, національного характеру та ін.
- Розглядаючи родинне виховання як складову процесу виховання у широкому розумінні, можна виділити їх загальні риси, що вирізняють виховний

Рис. 1. Структура процесу родинного виховання

процес серед інших — навчання, розвитку, формування особистості.

Виділені І. П. Підласим особливості виховного процесу, проявляються і в сімейному вихованні. Серед них (рис. 2):

1) *цілеспрямованість* родинного виховання — наявність чіткої мети, підпорядкованість їй змісту, методів і організації виховного процесу в родині, що сприяє успішному його протіканню;

2) *багатофакторність* — залежність реалізації процесу родинного виховання і його результатів від об'єктивних та суб'єктивних факторів. До об'єктивних відносять ті, що не залежать від вихователя і вихованця — особливості природного і соціального середовища, в якому проживає родина (кліматичні, соціально-культурні, матеріально-технічні умови). Суб'єктивні фактори визначаються особистісними рисами батьків і дітей, їх соціальним досвідом;

Рис 2. Загальні особливості родинного виховання

3) *складність, довготривалість* процесу, що зумовлена систематичними і тривалими виховними впливами на кожного члена родини в різних життєвих ситуаціях;

4) *неперервність* — постійність, систематичність взаємодії батьків і дитини, про яку А.С. Макаренко писав: «Ви виховуєте її [дитину — авт.] в кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас нема вдома. Як ви вдягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви тішитесь або сумуєте, як ви поводитесь з друзями чи з ворогами, як ви смієтесь, читаете газету, — все це має для дитини велике значення»;

5) *варіативність і невизначеність результатів* родинного виховання, пов'язаних із впливом суб'єктивних факторів: індивідуальних рис батьків, їх педагогічного досвіду (виховання старших і молодших дітей в родині), особистісних якостей дітей;

6) *двобічний характер* процесу, що виявляється через складну систему стосунків між батьками і дітьми, яку не можна звести до одnobічних впливів дорослих на дітей. Більшість сучасних дослідників розглядають процес родинного виховання як взаємодію вихователів і вихованців, що сприяє створенню суб'єктної позиції останніх як співавторів, співорганізаторів цього процесу.

Своєрідність родинного виховання визначається також особливостями системи, в якій він протікає — сім'ї. Головні з них пов'язані з особливостями вихователів та організації родинних виховних впливів (рис. 3).

Унікальність сім'ї як виховної системи — у єдності процесів життєдіяльності родини і виховання, тобто поєднання цілеспрямованих дій батьків і стихійних, неконтрольованих впливів різноманітних життєвих ситуацій на розвиток дитини.

Родина одночасно виступає середовищем життєдіяльності і виховним середовищем для дитини. Це

Рис. 3. Специфічні особливості родинного виховання.

створює об'єктивну можливість включення дітей у різні види діяльності сім'ї: ігрову, побутово-господарчу, навчальну, виховну, дозвілєву.

Ще одна особливість — у зменшенні «відстані», «дистанції» між вихователем і вихованцем у сім'ї порівняно з іншими педагогічними системами. У зв'язку з цим в родині підсилюються взаємні виховні впливи між дорослими і дітьми, які спонукають вихователів до саморозвитку. Не випадково, більшість педагогів стверджують, що родинне виховання — це процес самовиховання і самовдосконалення батьків. Крім того, емоційність, інтимність спілкування батьків і дітей надає виховним впливам у сім'ї особистісно-орієнтованого характеру.

Специфіка родинної виховної системи проявляється також через:

1) особливу значимість вихователів (близьких дорослих) в житті дитини внаслідок біологічного та психологічного зв'язків між ними;

2) диференціацію вихователів у сім'ї за віком (старші, молодші), статтю, професіями, соціальними ролями в сім'ї (дідусь, бабуся, батько, мати, брати, сестри);

3) завуальовану педагогічну позицію батьків-вихователів, інших родичів, що зумовлює нерозривність процесів життєдіяльності родини і виховання в ній.

Таким чином, у процесі родинного виховання проявляються як загальні особливості виховного процесу, так і специфічні, пов'язані із своєрідністю системи, в якій реалізується процес.

Виховна функція сім'ї

Сім'я як соціальна система виконує низку функцій, які історично пов'язані з соціально-економічними умовами суспільства. У соціології виділяють репродуктивну, виховну, господарсько-економічну, рекреативну, сексуальну, психологічну функції сім'ї.

У періоди значних соціально-економічних перетворень відбуваються зміни у змісті соціальних функцій сім'ї. Так, для патріархальної родини провідною функцією виступала економічна, суттєво впливаючи на репродуктивну та виховну. Вирішальну роль у сучасній сім'ї відіграють психологічна і сексуальна функції, що значно послаблює її міцність у порівнянні з патріархальною (А. Й. Капська).

У дослідженнях педагогіки сімейного виховання соціальні функції сім'ї аналізуються з урахуванням їх впливу на виховну. Зміни у змісті соціальних функцій сім'ї відбиваються на її виховній діяльності.

Демографічні дослідження підтверджують, що кризові явища у суспільстві також впливають на сім'ю як соціально-педагогічну систему. Про це свідчить процес «розмивання» поведінкових норм у сфері шлюбу та сім'ї, загальне зниження народжуваності, збільшення числа розлучень та неповних сімей, а також зміна уявлень про зміст сімейних і батьківських обов'язків.

Поширюється тенденція відокремлення сім'ї від батьківства. Вона проявляється у збільшенні кількості неповних сімей (внаслідок різних причин: усвідомленого народження дитини без батька, розлучення по-

дружжя, високого відсотка смертності населення у працездатному віці, коли на утриманні померлого були неповнолітні діти тощо).

У науковій літературі виховна функція сім'ї розглядається у трьох аспектах (І. В. Гребенніков): 1) виховання дитини, формування її як особистості через трансляцію та засвоєння соціального досвіду, норм поведінки, культурних цінностей; 2) систематичні виховні впливи сімейного колективу на кожного члена родини протягом життя; 3) постійний вплив дітей на батьків, інших родичів, що спонукає останніх до самовиховання.

Сучасні дослідження (В. Г. Постовий, Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна) свідчать про кризу виховної функції, яка охоплює сфери морального, трудового, частково естетичного виховання в родині.

Пошуки нових морально-духовних цінностей у сучасному суспільстві і сім'ї (зменшення опори на традиційні християнські цінності у життєдіяльності сім'ї та вихованні дітей; втрата авторитету батьків, на який традиційно спиралась народна українська педагогіка) суттєво впливають на сферу родинного морального виховання, підготовки молоді до сімейного життя у родині. Це підтверджують такі соціальні явища як: легковажне ставлення молоді до шлюбу і сім'ї, обов'язку виховання дітей, нехтування моральними нормами у стосунках з протилежною статтю, духовна спустошеність і цинізм молодого покоління, відсутність самодисципліни, статева невибагливість, велика кількість розлучень та громадянських шлюбів.

Сьогодні спостерігається послаблення економічної функції сім'ї, зменшення спільної праці батьків і дітей, значення трудового виховання, особливо у міських сім'ях. Як наслідок, у сфері родинного трудового виховання спостерігаються негативні тенденції: недостатність уваги до формування у дітей любові до праці, формування зневажливого ставлення до цінностей праці, особливо фізичної. Більшість дітей, що стоять перед вибором свого професійного шляху, орієнтовані виключно на «престижність» майбутньої діяльності, яка сприймається і усвідомлюється такою залежно від матеріальної винагороди. Разом з цим зростають потреби молоді щодо забезпечення високого рівня життя та небажання докладати власні зусилля для його досягнення (інтенсивно навчатися, наполегливо працювати). Така соціально пасивна позиція притаманна як дітям, чий батьки мають високі прибутки, так і представникам малозабезпечених родин.

Суттєві перетворення відбуваються і у сфері спільної діяльності батьків і дітей: зменшується частка спільної трудової діяльності, можливостей для спілкування між батьками і дітьми, організації спільного змістовного дозвілля.

Кризові явища охоплюють і сферу естетичного виховання: спостерігається байдужість молодих людей до традиційних культурних цінностей, зниження естетичної вибагливості як митців, так і глядачів, значною мірою втрачається культура читання.

Виховний потенціал сім'ї

Для характеристики виховних можливостей родини і ефективності її функціонування використовують поняття «виховний потенціал сім'ї».

Потенціал (від лат. *potentia* – сила) наявні засоби, які можуть бути мобілізовані, використані для досягнення мети, вирішення певного завдання. Потенціал як поняття визначає внутрішні, приховані можливості подальшого зростання, саморозвитку, що притаманні певному явищу, процесу як цілісній системі.

Виховний (педагогічний) потенціал сім'ї – комплекс умов життєдіяльності родини, які визначають її виховні можливості.

Як внутрішній ресурс, резерв педагогічної системи родини, виховний потенціал включає такі компоненти (рис. 4):

- 1) виховна діяльність батьків;
- 2) виховне середовище родини, яке створюється способом її життєдіяльності;
- 3) різні види діяльності родини, переважно побутова праця, до якої залучаються діти.

Необхідно чітко розмежовувати складові виховного потенціалу і фактори, що впливають на нього (тобто підсилюють або послаблюють виховні можливості родини).

На виховний потенціал в цілому і його складові впливають різні соціальні фактори, які можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Серед останніх – ті, що викликані змінами у самій родині: її структурі,

Рис. 4. Складові виховного потенціалу родини.

соціальному становищі, господарчо-побутовій, дозвіл-левій діяльності. Ці фактори визначають, насамперед, особливості виховного середовища родини. Характер виховної діяльності батьків значною мірою залежить також від наступних суб'єктивних факторів: соціального статусу батьків, їх рівня освіти і культури.

Суттєвий вплив на виховний потенціал мають об'єктивні фактори, викликані політичними, економічними, демографічними змінами у суспільстві. До зовнішніх факторів можуть бути віднесені: взаємодія сім'ї з навчально-виховними і культурно-освітніми закладами; допомога родині з боку держави у вирішенні матеріальних проблем, питань освіти і виховання дітей (див. рис.5).

Зміст поняття залишається недостатньо узгодженим у педагогічній літературі, до складу його основних характеристик науковці (Т. Ф. Алесенко, І. В. Гребенніков, А. І. Конончук, В. Г. Постовий та ін.) включають різні параметри. Так, окремі дослідники розглядають виховний потенціал сім'ї як сукупність факторів, що впливають на виховні можливості родини. Проте, об'єктивні фактори впливу на виховний

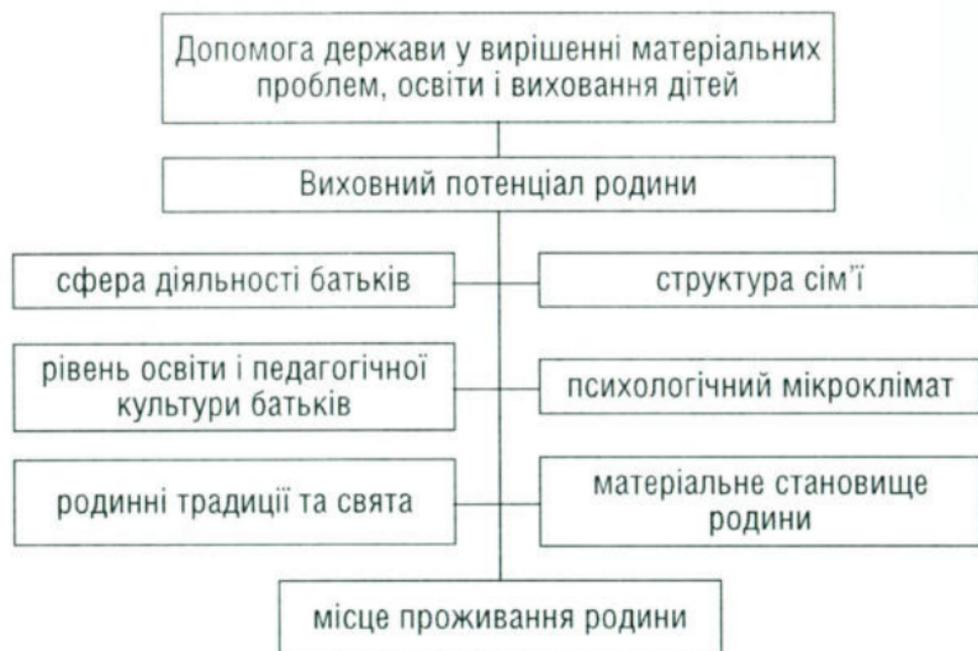

Рис. 5. Фактори, що впливають на виховний потенціал родини.

потенціал взагалі не входять до складу сім'ї як системи, а визначають її зовнішні зв'язки з іншими системами. Об'єктивні та суб'єктивні фактори можуть лише підсилювати або послаблювати вплив на дитину батьків як вихователів та виховного середовища родини. Незважаючи на варіанти змістового наповнення поняття, у більшості досліджень підкреслюється необхідність врахування комплексної дії соціальних факторів на виховний родинний процес.

У науковій літературі пропонують й інші класифікації факторів, що впливають на виховний потенціал. Зокрема, А.В. Мудрик виділяє чотири групи таких факторів: соціально-економічні, соціально-культурні, техніко-гігієнічні та демографічні.

Групу соціально-економічних факторів впливу на виховний потенціал складають матеріальне становище родини і зайнятість батьків у суспільному виробництві.

Виховні можливості родини пов'язані з її матеріальним забезпеченням, витратами на освіту, відпочинок, оздоровлення дитини. Невисокі матеріальні статки сім'ї примушують батьків економити на навчанні, дозвіллі, оздоровленні дітей. У найважчій ситуації знаходяться багатодітні родини. Вони поступаються іншим типам сімей щодо забезпечення дітей якісним харчуванням, якісними товарами тривалого користування. Це обмежує можливості різнобічного виховання дитини у таких сім'ях, створює ситуацію відставання від стандартів життя суспільства.

За результатами досліджень, зниження виховного потенціалу сучасних сімей пов'язано із зайнятістю батьків у виробничій сфері, що спричиняє розрив між поколіннями дорослих і дітей, породжує дефіцит спілкування між ними та обмежує спільну діяльність у родині.

Зайнятість жінки у суспільному виробництві змінює її положення в сім'ї і позначається на виховному потенціалі родини. Зокрема:

- 1) скорочується час спілкування з дітьми;
- 2) змінюється якість такого спілкування — мама, яка працює, розповідає про свою роботу, обов'язки, колектив;
- 3) мама вимагає більше самостійності від дітей, підтримує їх ініціативу, залучає до самообслуговування, допомоги по прибиранню квартири, дає трудові доручення, що позитивно впливає на процес виховання;

4) знижується контроль дорослих за поведінкою дитини — дитині приділяється менше уваги і менше часу;

5) у дівчаток формуються певні уявлення про соціальну роль жінки, вони прагнуть здобути кар'єру, можуть захоплюватися чоловічими видами спорту, проявляти традиційно чоловічі риси характеру: наполегливість, цілеспрямованість, іноді жорстокість.

До соціально-культурних факторів виховного потенціалу сім'ї відносять: ставлення батьків до виховної діяльності; розподіл між ними виховних обов'язків; психологічний мікроклімат у родині, характер батьківсько-дитячих стосунків; сімейні цінності, традиції і звичаї; педагогічну культуру батьків.

Виховання в сім'ї насамперед залежить від ставлення батьків до цієї діяльності: відповідального, байдужого, легковажного. Громадянська позиція батьків за А. С. Макаренком визначається тим, наскільки вони усвідомлюють відповідальність за виховання дітей як важливий соціальний обов'язок члена суспільства.

На виховний потенціал впливають такі характеристики батьків: соціальний статус, активність / пасивність суспільної позиції, рівень освіти і культури, у тому числі й педагогічної, життєвий досвід тощо.

Освіта батьків формує їхні ціннісні орієнтації, спонукає до саморозвитку, самовдосконалення не тільки у професійній, але й інших сферах: організації дозвілля і відпочинку родини, виховній діяльності, підвищенні педагогічної культури.

Критеріями сформованості педагогічної культури батьків слугують їх прагнення до педагогічної само-

освіти, інтерес до позитивного досвіду виховання дітей в інших родинах, вміння використовувати досвід виховання, набутий іншими поколіннями, вироблення єдності виховних вимог, врахування індивідуальних і вікових особливостей дитини у вихованні.

Важливе значення для виховного потенціалу родини має мікроклімат сім'ї — складна система зв'язків і взаємодій, взаємовідносин між родичами. Внутрішньосімейні стосунки носять міжособистісний характер, виявляються через безпосереднє спілкування членів родини між собою. Психологи виокремлюють наступні види внутрішньосімейних стосунків: інтелектуальні, емоційні, вольові. Інтелектуальні стосунки між членами родини визначаються: вміннями знаходити спільну мову, спільними інтересами до музики, театру, спорту тощо. Показниками емоційних зв'язків виступають: єдність емоційних переживань, доброзичливі стосунки, любов і бажання бути поруч, прояви турботи і піклування про інших членів родини. Вольові стосунки проявляються через здатність родини об'єднувати зусилля для подолання труднощів.

Найважливіше значення в системі внутрішньосімейних стосунків відіграють стосунки між подружжям, які визначають і виховні можливості родини.

Як свідчать дослідження А. І. Конончук, стиль взаємостосунків між батьками є більш значущим для формування особистості дівчаток у молодшому шкільному віці, ніж для хлопчиків. Значний вплив на формування особистості дитини у цьому віці має

також форма ставлення обох батьків до дітей, особливо ставлення батька до доньки.

Характер внутрішньосімейних стосунків, ставлення батьків до дитини, прояви батьківської любові і турботи з перших днів життя дитини впливають на її емоційний стан, формують її світосприйняття: довірливе або недовірливе ставлення до навколишнього світу.

За характером стосунків між батьками і дітьми сім'ї поділяють на (Т. А. Кулікова):

1) сім'ї, в яких поширені дружні стосунки між усіма членами родини. Батьки добре знають інтереси дитини, поважають її, намагаються тактовно допомагати, підтримувати її;

2) сім'ї, в яких існують доброзичливі взаємини між батьками і дітьми. Але батьки прагнуть повсякчасно впливати на інтереси, захоплення, уподобання дітей. Між дорослими і дітьми простежується певна дистанція;

3) сім'ї, в яких батьки багато уваги приділяють питанням матеріального благополуччя дитини, її здоров'я, навчальній діяльності. Головну мету вбачають у тому, щоб дитина здобула гарну освіту, одягалася не гірше за інших. Духовний світ дитини прихований від таких батьків, вони й не намагаються його пізнати. Дорослі можуть заперечувати наявність у дитини інтересів, прагнень, уподобань, які не відповідають їхнім власним;

4) сім'ї, в яких мають місце непедагогічні дії дорослих: неповага до дитини, прискіпливе стеження за нею, недовіра, тілесні покарання. Відповідне ставлення і дітей до батьків — недружелюбне;

5) сім'ї, в яких батьки конфліктують між собою та дітьми, зловживають алкоголем, виявляють жорстокість до дітей.

Важливе місце у системі внутрішньосімейних стосунків займає ставлення дітей до батьків (любов до батьків, намагання бути схожими на них, довірливі стосунки).

Виховний потенціал сім'ї залежить від культурних традицій, звичаїв родини. Культура накладає відбиток на всі сфери діяльності сім'ї (побутову діяльність, стосунки, характер і зміст дозвілля) і впливає, таким чином, на виховний процес.

Визначаючи родинні виховні традиції як сукупність духовно-моральних цінностей, ідеалів і засобів навчання і виховання, що передаються в родині від покоління до покоління через працю, усну народну творчість, звичаї і обряди, О. М. Семенов підкреслювала їх значення для формування рис порядного сім'янина, гідного представника свого роду і народу, свідомого громадянина і патріота.

Сучасна соціально-економічна ситуація породжує тенденцію швидкої зміни сімейних цінностей протягом життя одного покоління, що призводить до переоцінки досвіду сімейного життя попередніх поколінь. Сьогоднішня сім'я орієнтована на виховання у дитини саме тих якостей, які допомагають виживати у сучасному мінливому світі, навіть за рахунок іншого.

Виховний потенціал залежить від *техніко-гігієнічних факторів* — побутових умов та місця проживання родини. Сільські та міські сім'ї відрізняються за ви-

ховними можливостями. Які переваги створюються у виховному процесі у цих сім'ях?

У місті багатий вибір освітньо-виховних закладів для дитини, більші можливості для занять спортом, інтелектуального, культурного розвитку дитини. Але виховання у місті – автономне, недостатньо зв'язане з оточуючими людьми.

На селі виховання відкрите для впливів оточуючих людей, які можуть похвалити, підтримати дитину, застерегти від неправильних дій. Дітей не ділять на своїх і чужих, виховують громадою. Сільські сім'ї мають кращі умови для фізичного розвитку дитини, її трудового виховання, виховання у гармонії з природою.

Важливим фактором впливу на виховання залишається забезпеченість сім'ї житлом, побутові умови проживання родини. Бажано обладнати куточок для дитини або окрему кімнату, в якій дитина почувала б себе захищеною. Будь-яке помешкання слід зробити чистим, зручним для дитини.

Виховний потенціал сім'ї залежить від *демографічних факторів* – чисельності та структури сім'ї.

За складом сім'ї класифікують на:

- 1) розширені (в яких проживають бабуся та / або дідусь), нуклеарна (батьки і неповнолітні діти);
- 2) повні (в яких рідні батьки виховують дітей) і неповні (в яких один з батьків виховує дитину);
- 3) реструктуровані або заміщені (один з батьків – рідний, інший – нерідний), нерідні сім'ї (діти без рідних батьків виховуються іншими родичами або чужими людьми).

Структура і склад сім'ї визначають певні особливості виховного потенціалу родини.

Достатньо різноманітні виховні можливості мають сім'ї з різною кількістю дітей. А. С. Макаренко підкреслював переваги сім'ї з декількома дітьми, наголошуючи на необхідності створення сімейного колективу, в якому вихователями виступають батьки і діти.

Будь-яка деформація у структурі сім'ї та родинних стосунках призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Виділяють два типи деформації сім'ї: структурну і психологічну (А. О. Реан).

Структурна деформація сім'ї — це руйнування її структурної цілісності. Раніше структурно деформованими сім'ями вважались ті, в яких було відсутнє третє покоління (бабусі і дідусі), сьогодні — ті, в яких відсутній один з батьків.

Дослідження впливу фактора неповної родини на формування особистості дитини свідчать, що чутливіші до відсутності батька в сім'ї хлопчики. У ранньому дошкільному віці такі діти менш самостійні, тривожні, агресивні у порівнянні з хлопчиками з повних сімей. Поведінка хлопчиків старшого віку з неповних сімей виявилась менш мужньою. Встановлено, що поведінка і особистісні риси дівчаток з повних і неповних сімей мало відрізнялись, проте у дівчаток з повних сімей спостерігається вищий рівень інтелектуального розвитку.

Багато досліджень підтверджують негативний вплив фактора неповної сім'ї на особистість дитини.

Довготривалий час вважалось, що структурна деформація сім'ї — найважливіша причина порушення особистісного розвитку дитини. Сьогодні більше уваги приділяється фактору психологічної деформації сім'ї.

Психологічна деформація сім'ї — це погіршення або руйнування системи міжособистісних стосунків у родині (психологічного мікроклімату родини), домінування негативних цінностей, асоціальних установок. Численні наукові праці свідчать, що психологічна деформація у сім'ях різної структури (повних, неповних), руйнування міжособистісних стосунків і цінностей особливо негативно впливають на розвиток дитини.

Таким чином, у сучасних педагогічних дослідженнях проблем сімейного виховання більшого значення надається впливу на виховний потенціал родини не стільки демографічних і соціально-економічних, скільки соціально-культурних факторів.

Контрольні запитання і завдання

1. Складіть таблицю, в якій відобразить позитивні і негативні риси виховання дитини в сім'ї та суспільних установах.

2. Спираючись на зміст книги А. С. Макаренка «Книга для батьків», доведіть, що структурна деформація родини вважалась педагогом найсуттєвішим фактором порушення особистісного розвитку дитини.

3. Які з запропонованих авторських визначень процесу виховання відображають ставлення до вихованця як до:

- а) об'єкта виховних впливів дорослих;
- б) суб'єкта виховного процесу?

1. «Виховання можна визначити як планомірний, доцільний, умисний вплив і втручання у процес природного зростання організму» (Л. С. Виготський).

2. «Слово виховання застосовується не тільки до людини, а також до тварин і рослин, і так само до історичних суспільств, племен і народів, тобто до організмів усякого роду, і виховувати в найширшому розумінні слова означає сприяти розвитку якого-небудь організму за допомогою властивої йому поживи, матеріальної чи духовної» (К. Д. Ушинський).

3. «У широкому розумінні під вихованням розуміють вплив суспільства на формування особистості, процес дій педагогів певних соціальних інститутів, скерованих на забезпечення оптимальних умов для фізичного, психічного і соціального розвитку вихованців» (А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко).

4. Складіть перелік родинних виховних традицій української сім'ї.

Література

1. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. — М., 1989. — 192 с.
2. Беспалько В. П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия). — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭК, 2002. — 352 с.
3. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика: Учебное пособие / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. — СПб.: Питер, 2008. — 304 с.
4. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: Тематична державна доповідь про становище сімей за підсумками 2001 року. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. — 144 с.

5. Ильин И. А. Путь духовного обновления // И. А. Ильин. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 2005. – С. 100.
6. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
7. Новикова С. С. Социология: история, основы, институционализация в России. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 464 с.
8. Соціологія: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. Г. Гордяненка. – К.: Академія, 2002. – 560 с.
9. Хмяляйнен Ю. Воспитание родителей: концепции, направления и перспективы: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей / Ю. Хмяляйнен. – М.: Просвещение, 1993. – 112 с.
10. Ковбас Б. Родина педагогіка: у 3 т. – Т. 1 : Основи родинних взаємовідносин / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2002. – 288 с.
11. Конончук А. Соціальна ситуація формування особистості молодшого школяра в сім'ї / А. Конончук // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Педагогіка». – Івано-Франківськ, 2001. – Вип.6. – С. 149 – 153.
12. Постовий В. Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї: монографія / В. Г. Постовий. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2006. – 196 с.
13. Слостенин В. А. Педагогіка: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений/ В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В. А. Слостенина. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
14. Щербань П. М. Памятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки: Навч. посіб. / П. М. Щербань. – К.: Вища шк., 2006. – 191 с.

Тема 3.

ОСОБИСТІСТЬ ВИХОВАТЕЛЯ У РОДИННОМУ ВИХОВАННІ

Педагогічна позиція батьків. Відповідальність матері, її роль у виховання дітей. Функції батька у вихованні дитини.

Педагогічна позиція батьків

Одним із найважливіших суб'єктивних факторів, який впливає на виховний процес, є особа вихователя. Від особистісних якостей, психофізіологічних властивостей, інтелектуального та культурного потенціалу, креативних здібностей батьків, їх педагогічної позиції залежить ефективність процесу родинного виховання.

У зв'язку з розвитком понятійного апарату педагогіки сімейного виховання важливого значення набуває аналіз змісту понять, які описують батьків як суб'єктів процесу родинного виховання:

- 1) батьки як суб'єкти виховної діяльності (особистісні характеристики і якості батьків як вихователів);
- 2) особливості виховної діяльності (виховні впливи, методи педагогічної взаємодії і спілкування, стереотипи у виховній діяльності, помилки).

До цього часу у педагогіці сімейного виховання немає єдиного підходу до аналізу ролі батьків як вихователів.

Так, у психологічних працях визначаються стилі батьківської поведінки (А. Болдуїн), батьківська по-

зиція у вихованні (О.І. Захаров, А.С. Співаковська), типологія батьківського ставлення до дитини (А.Я. Варга), характеристика стосунків в системі «батьки – діти» (Д. Баумрінд, Є. Арутюнянц), типи неправильного виховання (І.В. Дубровіна, О.І.Захаров, А.Є. Личко, Е.Г. Ейдемільер), помилки батьків (А.Є. Лічко, С.Л. Соловейчик) тощо.

Діана Баумрінд пропонує визначати стилі батьківської поведінки за такими критеріями:

- 1) батьківські вимоги до дитини;
- 2) контроль за виконанням вимог (вплив на діяльність дитини);
- 3) спілкування з дітьми (обґрунтування власної точки зору, переконування дітей для досягнення слухняності, розуміння точки зору дитини);
- 4) емоційна підтримка дітей (здатність батьків до співпереживання, підтримки, теплота, турбота, любов, радість з успіхів дитини).

За цими критеріями були визначені стилі батьківської поведінки та пов'язані з ними моделі поведінки дітей.

Владний стиль батьківської поведінки характеризується підкоренням владі дорослих, обмеженням самостійності, прав та свобод дитини, жорстким контролем (заборони, фізичні покарання), незначною емоційною підтримкою, обмеженим спілкуванням. Діти таких батьків тривожні, замкнені, схильні до конфліктів, невпевнені у собі. Сформований зовнішній контроль не сприяє розвитку самостійності, самоконтролю у дитини.

Авторитетний батьківський контроль (демократичний стиль поведінки батьків) сприяє формуванню у дитини ініціативності, впевненості у собі, навичок самоконтролю, вміння спілкуватись.

Поблажливий стиль поведінки батьків визначається зниженням або відсутністю вимог і контролю за їх виконанням, відсутністю уваги до дітей та емоційної підтримки, співчуття. Діти з таких сімей недисципліновані, імпульсивні, виявляють агресію.

Дослідниця Є. Арутюнянц на основі виховних впливів батьків на дітей виділяє три варіанти сімей: патріархальна, дитиноцентрична, демократична.

Патріархальна сім'я визначається вертикальними педагогічними впливами «зверху вниз» від батьків до дітей. Її вирізняють такі риси: повага до авторитету старших, безумовне виконання вимог дорослих. Діти з таких сімей малоініціативні, мають труднощі у створенні своєї сім'ї.

Дитиноцентрична сім'я спрямована на забезпечення щастя дитини. Усе в сім'ї створене для дитини. Педагогічні впливи направлені «знизу вгору» — від дитини до батьків. Дитина з такої сім'ї має високу самооцінку, лідерські якості. Це може спричиняти її конфлікти з соціальним оточенням (у школі).

Демократична сім'я характеризується горизонтальними виховними впливами від батьків до дітей та від дітей до батьків, передбачає діалог рівних, врахування взаємних інтересів. Чим старшою стає дитина, тим більше її інтересів враховується. Діти в таких сім'ях мають як свободу вибору, так і несуть певну

відповідальність за власні рішення, чітко знають власні права і обов'язки, емоційно стійкі, впевнені у собі, активні, самостійні. Разом з тим, ці діти важко адаптуються у середовищі, яке побудовано за «вертикальним» принципом стосунків (армія, інші соціальні інститути).

На думку Є. Арутюнянц дитиноцентричні сім'ї найпоширеніші на сьогодні. Це є однією з причин поширення інфантилізму серед молоді.

А. І. Баркан, Т. А. Кулікова виділяють типи матерів з різними стилями поведінки: спокійна, врівноважена; турботлива, тужлива, упевнена, владна, а також батьків: «тато-мама», «мама-тато», «Карабас-Барабас», «Стрибунець-бабка», «Добрий молодець», «Під каблуком». Проте такі описи носять більш художній характер. В.Л. Леві у книзі «Мистецтво бути іншим» пропонує опис позитивних та негативних ролей матері.

Р. В. Овчарова, розглядаючи батьківство як соціально-психологічний феномен, визначає його структурні компоненти, об'єднуючи вищезазначені характеристики батьків як вихователів.

Розвинена форма батьківства включає:

- 1) ціннісні орієнтації подружжя;
- 2) батьківські установки і очікування;
- 3) батьківські почуття;
- 4) батьківські позиції;
- 5) батьківську відповідальність;
- 6) стиль сімейного виховання.

Вона характеризується стійкістю, стабільністю, узгодженістю поглядів подружжя на власні ролі.

А. В. Петровський характеризував тактики родинного виховання, які розглядав як систему цілей, формулювання завдань, цілеспрямованого використання виховних методів і прийомів, — диктат, опіка, невтручання, співробітництво.

Диктат — як постійне придушення дорослими ініціативи, активності, самостійності дитини, використання наказів, насилля, примусу, подолання опору, який чинить дитина таким виховним впливам.

Опіка — система повного задоволення потреб дитини, оберігання її від турбот, труднощів.

Невтручання — тактика відокремленого співіснування світу дорослих і світу дітей, максимальна свобода дітей у розв'язанні власних проблем, пасивність батьків як вихователів.

Співробітництво — спосіб організації взаємодії в родині старших і молодших поколінь не лише у сфері трудової діяльності. А. В. Петровський підкреслював, що головним аспектом співробітництва дорослих і дітей є співчуття, тобто емоційне включення у справи іншого, співпереживання, що зміцнює взаємозв'язки між поколіннями в родині, виховує небайдужість, долає егоїзм.

Для педагогічних досліджень у галузі родинного виховання загальноновживаними поняттями залишаються «батьківський авторитет» (А. С. Макаренко), «батьківська любов» (В. О. Сухомлинський).

Авторитет (від лат. *auctoritas* — влада, вплив) — вплив певної особи, який заснований на знаннях, моральній гідності, життєвому досвіді. А. С. Мака-

ренко надавав важливого значення авторитету вихователя у процесі родинного виховання, визнаючи його як безсумнівне право старшого, його силу і цінність.

Читаючи наприкінці 1937 року по радіо лекції для батьків, А. С. Макаренко вказував на необхідність створення справжнього батьківського авторитету, який повинен формуватися на громадській діяльності батьків, громадському почутті, а також знанні життя дитини, допомозі їй та відповідальності за її виховання.

А. С. Макаренко описані форми фальшивого батьківського авторитету.

Авторитет придушення. Авторитарний стиль виховання, погрози, грубощі, покарання дитини. Як наслідок, породження дитячої брехні, боягузтва, жорстокості.

Авторитет віддалі. Батьки дотримуються дистанції у спілкуванні з дитиною, живуть власними інтересами, відсутня спільна діяльність батьків і дітей.

Авторитет чванства — особливий авторитет віддалі батьків, відокремлення світу дорослих від дитини.

Авторитет педантизму. Чіткі установки, вимоги, покарання, суворе дотримання власних розпоряджень. Життя дитини, її переживання і інтереси залишаються поза увагою таких батьків.

Авторитет резонерства — батьки найчастіше використовують такий метод виховання як повчання.

Авторитет любові — надмірна демонстрація власних почуттів до дитини і очікування її любові.

Авторитет добрості — слухняність викликається не поцілунками і пестощами, а лагідністю батьків.

Авторитет дружби — ігнорування ролі батьків як старших членів колективу, а дітей як вихованців.

Авторитет підкупу — слухняність купується подарунками і обіцянками.

Дедалі ширше у педагогічних дослідженнях використовується поняття «педагогічна позиція» (В.О. Сластьонін, І. П. Підласий). Як зазначає І. П. Підласий, педагогічна позиція повинна бути делікатною, непомітною, прихованою від вихованця.

У філософській літературі поняття «позиція» досліджується як «життєва позиція особистості» (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтьєв); у соціології і соціальній психології — «соціальна позиція» (І.С. Кон, Б.Д. Паригін, А.В. Петровський), у психології — «позиція особистості», «внутрішня позиція» (О.Г. Асмолов, Л. І. Божович, В.С. Мухіна), у психології праці, педагогічній психології — «професійна позиція», «рольова позиція» (Е. В. Антонюк, І.С. Кон, В.С. Торохтій), батьківська позиція (О.І. Захаров, А.С. Співаковська).

Термін «життєва позиція особистості» найчастіше вживається у широкому філософсько-світоглядному значенні під час аналізу життєдіяльності особистості, її цінностей, ставлення до оточуючого світу. Життєва позиція виявляється в діяльності особистості, у спілкуванні з оточуючими, є невід'ємною характеристикою зрілої особистості.

Соціальна психологія оперує поняттям «соціальна позиція» людини, що розглядається як:

1) місце людини в суспільстві, соціальній структурі;

2) система поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій особистості. У першому випадку зміст поняття «позиція» наближається до інших термінів «статус», «роль». За другим варіантом «соціальна позиція» виявляє внутрішнє ставлення суб'єкта до власної діяльності.

Професійна позиція включає ставлення людини до професії, мети і засобів власної діяльності.

А. К. Маркова досліджує поняття «професійна педагогічна і психологічна позиція педагога» у контексті професійної компетентності вчителя як «стійкі системи ставлення вчителя до учня, до себе, до колег», включаючи професійну самооцінку, рівень професійних домагань.

А. В. Петровський визначає важливу якість дорослої людини — її позицію по відношенню до дитини — бути вихователем.

Л. В. Заніна підкреслює особливість педагогічної позиції, що синтезує особистісну позицію педагога, яка проявляється під час зустрічі з дитиною, і професійно-діяльнісну, пов'язану із створенням умов для реалізації цілей освіти.

З позицій культурологічного підходу до педагогічного процесу вивчається гуманна педагогічна позиція вчителя (Л.В. Заніна), яка визначається як інтегративний компонент педагогічної культури

вчителя, впливає на процес самодетермінації і самоактуалізації особистості в культурі, виступає основою і умовою успішності професійної самореалізації вчителя у спілкуванні з дітьми, в педагогічній діяльності.

Професійна педагогічна позиція вчителя розглядається також як складова професійної компетентності і необхідна умова реалізації педагогічної діяльності (В. П. Бедерханова, А. К. Маркова, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман).

За визначенням С. П. Будникової, професійна педагогічна позиція — це єдність професійної свідомості, професійних стосунків і професійної діяльності, спрямованої на реалізацію базової цінності, якою визнається цінність розвитку і становлення особистості учня.

У психологічних дослідженнях використовується поняття «батьківська позиція». Батьківська позиція розглядається Л. Б. Шнейдер як цілісне утворення, реальна спрямованість виховної діяльності батьків, що виникає під впливом мотивів виховання. Автор підкреслює залежність реалізації батьківської позиції у взаємодії з дитиною від співвідношення усвідомлених і неусвідомлених мотивів виховної діяльності.

С. С. Жигалін доводить, що батьківська позиція виникає на основі загальних позицій особистості (життєвої, особистісної, соціально-рольової), в період зрілості батьківства — починає впливати на інші позиції. Особистісна позиція при цьому включає ставлення особистості до себе, інших, праці, життя в цілому, ставлення до себе як до вихователя (батька

або матері), ставлення до інших членів родини (наприклад, до чоловіка або дружини), дітей, сфери сімейної праці, сімейного життя. Соціально-рольова позиція визначає статус в родині і ролі, які йому відповідають. Життєва позиція особистості як стратегія і спосіб життєдіяльності цілому, детермінують і батьківські позиції.

Дослідник розмежовує при цьому позиції батька і матері. Для батька батьківська позиція виявляється у домінуванні предметно-інструментальної функції у вихованні, для матері — визначальною є експресивно-емоційна функція.

За С. С. Жигаліним досліджуваний термін включає систему ставлень кожного з батьків до:

1) батьківства, розглядаючи цей феномен як радість або важкий обов'язок, діяльність, що спонукає до саморозвитку, самореалізації;

2) до себе як до вихователя (впевнений — невпевнений, милосердний — вимогливий);

3) батьківської ролі (батьківської, материнської) — власної, а також ролі іншого з батьків, що виявляється через її прийняття або неприйняття;

4) дитини (емоційно врівноважене, надмірно сконцентроване на дитині, відсторонене);

5) виховної практики (послідовність або непослідовність виховних впливів на дитину).

Системоутворюючими компонентами батьківської позиції дослідник визнає три типи ставлень до: дитини, батьківської ролі, виховної практики. Основу педагогічної позиції батьків складає ставлення до ди-

тини як до об'єкта чи суб'єкта виховного процесу, визнання певного ступеня її активності, самостійності.

Становлення батьківської педагогічної позиції відбувається безпосередньо у виховній взаємодії з дітьми, згідно з певними ціннісними пріоритетами батька і матері. Батьківська позиція – відносно стабільне утворення, може розвиватися, змінюватися з часом на різних етапах життя людини.

О. І. Захаровим, А. С. Співаковською були описані оптимальна і неоптимальна батьківські позиції. На думку дослідників, оптимальна батьківська позиція відповідає вимогам адекватності, гнучкості і прогностичності.

Адекватність батьківської позиції пов'язана з умінням батьків розуміти дитину, її особливості, відчувати зміни її душевного стану.

Гнучкість батьківської позиції це вміння коректувати власну виховну діяльність з урахуванням віку дитини, у процесі її дорослішання, змін у житті родини. Ефективність сімейного виховання залежить від гнучкості батьківських позицій, що впливають на свободу і самостійність дітей, враховують статево-вікові і індивідуально-психологічні особливості вихованців.

Прогностичність батьківської позиції – випереджальні виховні дії, створення батьками таких умов сімейного виховання, які спонукають появу нових психічних якостей, рис, властивостей особистості дитини.

С. С. Жигалін визначає дещо інші критерії адекватності батьківської позиції: динамічність, гнучкість,

внутрішню і зовнішню узгодженість і прогностичність. Динамічність — зміна батьківських позицій відповідно до вікової динаміки дітей і батьків, соціальної ситуації розвитку дитини. Внутрішня узгодженість передбачає несуперечливість батьківської позиції, відсутність конфлікту з іншими позиціями особистості. Зовнішня узгодженість виявляється через відповідність батьківської і материнської позиції, їх несуперечливість. Прогностичність батьківської позиції пов'язана з можливістю батьків взаємодіяти з дитиною у зоні її найближчого розвитку.

Термін «педагогічна позиція батьків» поряд з поняттями «життєва позиція особистості» і «професійна позиція» характеризує батьків як непрофесійних природних вихователів дитини. *Педагогічна позиція батьків дозволяє одночасно визначати їх особистісні характеристики як вихователів і особливості виховної діяльності.* При цьому прослідковується зв'язок між поняттями «виховний потенціал родини» — «виховна діяльність батьків» — «педагогічна позиція батьків».

Важливою передумовою становлення гуманістичного суб'єкт-суб'єктного підходу до організації процесу родинного виховання є діагностування і корекція педагогічної позиції батьків, переорієнтація з суб'єктно-об'єктної на особистісно-орієнтовану.

Характеристика оптимальної, гармонійної поведінки батьків, їх бажаних особистісних рис батьків як вихователів доповнюється аналізом помилок у виховній діяльності.

А. Є. Лічко та Е. Г. Ейдемільер виділяють наступні відхилення у стилях сімейного виховання (типи неправильного виховання).

Гіпопротекція. Характеризується недостатністю опіки і контролю з боку батьків за діяльністю дитини. Дитина залишається без нагляду. Батьки не цікавляться життям дитини, її інтересами.

Домінуюча гіперпротекція. Загострена, підвищена увага, турбота, надмірна опіка, дріб'язковий контроль, стеження за дитиною, заборони. Гальмування розвитку самостійності, відповідальності у дитини.

Потураюча гіперпротекція. Недостатність контролю та некритичне ставлення до порушень поведінки дитиною. Дитина виконує роль «кумира» в сім'ї. Батьки задовольняють всі бажання дитини, звільняють її від труднощів, захоплюються мінімальними успіхами дитини та вимагають цього від інших.

Виховання у культурі хвороби. Хвороба дитини (або незначне нездужання) надає їй особливих прав, ставить її в центр уваги сім'ї, тим самим культивується егоцентризм.

Емоційне відторгнення. Дитина відчуває себе непотрібною, «важким тягарем» для сім'ї. Батьки незадоволені дитиною, повністю ігнорують її потреби. Для позначення цього типу виховання вживається термін «виховання за типом Попелюшки».

Жорстокі взаємовідносини. Батьки проявляють душевну та фізичну жорстокість до дитини.

Підвищена моральна відповідальність. До дитини ставлять такі вимоги, які не відповідають віковим

можливостям, рівню розвитку дитини, переводять дитину на ролі «дорослого», «голови сім'ї». На дитину покладають недитячі турботи. Найчастіше це пов'язано із доглядом за меншими дітьми або хворими, старими родичами.

Суперечливе виховання. Суперечливі підходи різних членів родини до виховання дитини.

В. О. Сухомлинський визначав наступні вади сімейного виховання:

- 1) споживацький характер способу життя багатьох дітей;
- 2) нескінченні розваги;
- 3) дитяча бездіяльність;
- 4) відсутність батьківських вимог.

Василь Олександрович закликав батьків задуматись над такою закономірністю виховання: чим легше дістаються людині радощі в дитинстві й отрочстві, тим менше справжнього щастя знає вона у зрілі роки.

Відповідальність матері, її роль у вихованні дітей

Згідно з законодавством України, батько і матір наділені однаковими правами і обов'язками у вихованні дітей. Але культурні традиції нерівномірно розподіляють обов'язки матері і батька у вихованні.

У сучасних сім'ях глибоко укорінені патріархальні елементи. Традиційно для патріархальної родини мати доглядає за дитиною, годує її і виховує. Мати бере на себе головну відповідальність за поведінку

дитини, її комфорт. Батько здійснює «загальне керівництво», забезпечує сім'ю матеріально, охороняє від ворогів. Такий розподіл ролей та обов'язків зумовлений природними якостями чоловіка (фізична сила, енергія) та жінки (чуїність, ніжність, м'якість).

Експериментальне вивчення емоційних реакцій чоловіків та жінок в ситуаціях, коли дитина потрапила у складне життєве становище (наприклад, розгубилась, плаче) дали змогу зробити певні висновки. Жінки чутливіше реагували на такі ситуації на словах, проте фізіологічні реакції чоловіків та жінок у експерименті не відрізнялись. Отже, співпереживання дитячим проблемам не залежить від статі. Якщо експеримент проводили в присутності інших людей, то чоловіки проявляли ще більшу стриманість, а жінки ставали ще активнішими у проявах почуттів до дітей. Чоловіки стриманіші у прояві почуттів, приховують їх, жінки емоційніші зовні.

Довготривалий час вчені вважали, що материнські почуття вроджені. Проте результати експериментів з людиноподібними мавпами (дослідження Г. Гарлоу) доводять, що у вищих ссавців материнська поведінка засвоюється внаслідок досвіду раннього дитинства.

Американський зоопсихолог Г. Гарлоу провів експеримент, в якому від мавп відбирали новонароджених. Малюки погано розвивались. Їм внесли «штучних мам» — каркаси, які були обтягнені шкірою. Поведінка малюків покращилась. Вони гралися поряд з «мамами», пригортались до них у момент небезпеки. На перший погляд різниці між рідною та

штучною мамою не було. Мавпи вирости, дали потомство. Але проявляли байдужість до своїх дітей, били їх так, що окремі з малят загинули. У мавп була повністю відсутня материнська поведінка.

Вважається, що зв'язок матері і дитини встановлюється ще під час вагітності. Ставлення матері до дитини в цей період небайдуже. Спеціалісти вважають, що негативне, холодне ставлення матері до дитини в цей час може викликати деякі психічні розлади у маляка в майбутньому. Біологічний зв'язок матері і дитини далі переростає у психічний.

Психологічні дослідження середини ХХ ст. довели первинну значимість для розвитку дитини материнського піклування. Саме в цей період англійськими психологами Дж. Боулбі і Р. Шпицем було доведено, що найважливішою умовою розвитку маленької дитини є наявність близьких і стійких емоційних зв'язків з матір'ю, або іншим дорослим, який замінює матір. У психологічній і медичній літературі з'являється термін «материнської депривації» (*maternal deprivation*), яким позначали відсутність таких зв'язків.

Депривація (від англ. *deprivation* — втрата, позбавлення) — обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб.

Сучасні дослідження (А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих) свідчать, що від материнської деривації потерпають також діти, які проживають у сім'ї. До таких сімей дослідники відносять родини, в яких батьки внаслідок тривалої зайнятості на роботі не приділяють достатню увагу спілкуванню з дітьми. Серед

них — сім'ї з високими прибутками, в яких дитину доглядають няні, гувернери, приватні вчителі. Окремі батьки переконані, що суворі, холодні емоційні стосунки з дитиною сприяють кращій підготовленості дитини до життя.

Характер материнського ставлення до дитини, піклування про неї залежить від історичного, соціально-економічного розвитку суспільства, а також від культурних національних традицій. У зв'язку з цим становлять інтерес порівняльні дослідження стосунків матерів з немовлятами у США та Японії (Н. Інамото). Дослідження дало змогу виявити різні моделі спілкування матері і дитини, в основу яких покладені національні традиції. Американські батьки прагнуть з перших днів дитини підтримувати її самостійність, незалежність, автономність. Японські матері намагаються захистити дитину, забезпечити їй спокій, велику увагу приділяють соціальній взаємодії.

Функції батька у вихованні дитини

Довготривалий час проблема батьківсько-дитячих стосунків аналізувалась у науковій літературі як зв'язок матері і дитини. У ХХ ст. увага дослідників зосередилась ролі батька у розвитку дитини. Проте, батьківство розглядається у наукових дослідженнях скоріше як соціальний обов'язок, у якому відсутній біологічний механізм на противагу материнській прихильності до дитини, яка визнається природною (А. Й. Капська, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих).

Згідно з цим, стосунки батька і дитини видозмінюються залежно від ролі домінуючого у суспільстві типу сім'ї.

Про громадянський обов'язок батька, який повинен годувати і виховувати своїх дітей, дати людському роду людей, суспільству — суспільних людей, державі — громадян, писав у XVIII столітті Ж.-Ж. Руссо. Важливість батьківського обов'язку підкреслював В. О. Сухомлинський, описуючи відповідальну і складну роботу, яка чекає на чоловіків дома — виховання людини, відзначаючи при цьому, що на виробництві їх можна замінити іншим працівником, справжнього ж батька не замінить ніхто.

З народженням дитини в житті чоловіка багато чого змінюється: більше турбот, необхідність додаткових заробітків, розуміння того, що любов і увага жінки переходить до дитини.

У психологічних дослідженнях проблеми можна виділити два напрями, що визначаються через порівняння стосунків «мати — дитини» і «батько — дитина».

1. *Обґрунтування особливої ролі батька у вихованні, специфіки його взаємодії з дітьми.* У педагогічній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, немає достатньо обґрунтованої інформації про роль батька на ранньому етапі розвитку малюка. Проте, підкреслюється необхідність участі батька у догляді за немовлям: купанні, одяганні дитини, прогулянок з нею. Як відмічає О. І. Кульчицька, найчастіше при цьому батько виконує підмінюючу роль. Разом з тим, у про-

цесі залучення до догляду за дитиною і спілкування з нею, у батька формуються почуття близькості, прихильності, любові, уваги до дитини. Народжуються ці почуття лише під час догляду за немовлям, з перших днів, місяців життя малюка.

Батьки частіше, ніж матері, грають з дитиною, витрачаючи на ігри у 4-5 раз більше часу, ніж на догляд, гігієнічні процедури (А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих). Стиль гри батька і матері з дитиною різний. Батько залучає дітей у рухливі ігри, грає енергійно, проявляє більше фізичної сили, гра при цьому носить циклічний характер, має непередбачений результат. У таких іграх розвивається моторика, органичуття дитини, її активність. Матері залучають дітей, як правило, до традиційних, спокійних ігор, результати яких завжди очікувані.

Дослідження Р. Парке показали, що малюки, у догляді за якими брав участь батько, легше звикають до незнайомих людей.

Найбільшу прихильність до дітей чоловіки починають відчувати, коли діти підросли. Сучасні чоловіки приділяють більше часу для спілкування з дітьми, при цьому вони стриманіші, емоційно стійкіші, великодушні, можуть не помічати дрібниць. Беручи участь у організації життєдіяльності дитини, батько дає їй менше вказівок, ніж мати. За характером вказівки чіткі, короткі.

Особливе значення для розвитку дитини має формування психологічної статі. Спостереження доводять, що батько, на відміну від матері, по-різному грає, спіл-

кується з хлопчиком або дівчинкою, чим сприяє формуванню статевої ідентифікації дитини. Батько підтримує і виховує активність, витривалість, рішучість у хлопчиків, м'якість, ніжність, жіночність — у дівчаток. Мати однаково тепло ставиться до дітей різної статі. Тому у неповній сім'ї відбуваються процеси фемінізації (набуття жіночих рис у поведінці) хлопчиків та маскулізації дівчат (набуття чоловічих рис у поведінці). Спираючись на ці дані, дослідники вважають унікальним вплив батька на засвоєння гендерних ролей як хлопчиками, так і дівчатками.

Доведено також, що для розвитку інтелекту дитини необхідні в родині моделі двох типів мислення: чоловічого і жіночого. У чоловіків краще розвинені математичні здібності, просторова орієнтація, здатність до логічних міркувань, у жінок — оцінювання ситуації «в цілому», розвиток мовлення.

Е. Фром визначає особливості батьківської та материнської любові до дітей. Батько любить сильніше ту дитину, яка на нього більше схожа або ту, яку він хоче зробити своєю спадкоємицею. Любов батька можна втратити, але заслужити каяттям і покорою. Батьківська любов — це справедливість. Мати любить своїх дітей за те, що вони її діти. Любов матері не можна заслужити правильною поведінкою або втратити. Материнська любов — це милосердя і співчуття.

2. *Зближення ролі батька і матері у вихованні дитини, ототожнення цих виховних впливів.* У суспільстві відбуваються певні зміни у гендерних ролях чоловіків і жінок, що впливають на виконання батьком виховної

функції. В умовах, коли матеріально забезпечують сім'ю обоє батьків, жінки прагнуть кар'єрного зростання, менше часу приділяють домашньому господарству, чоловіки активніше включаються у домашні справи, беруть активнішу участь у вихованні дітей. Остання тенденція одержує позитивну оцінку громадськості.

На думку М. Мід, розв'язання сімейних проблем пов'язано не з відмовою батька та матері від своїх ролей, а в тому, щоб вони доповнювали один одного.

Сучасний погляд на проблему батьківсько-дитячих стосунків не може не враховувати ідеї М. Мід про послідовну зміну культур в історії людства. Відповідно, у постфігуративній культурі діти вчилися перш за все у своїх попередників, у кофігуративній діти і дорослі вчилися у своїх однолітків, у префігуративній — дорослі вчать також у власних дітей. За М. Мід людство почало переходити до префігуративної культури у другій половині ХХ ст. Така культура передбачає фундаментальні зміни у розвитку стосунків дорослих і дітей. У період, коли суспільство об'єднується електронною комунікативною мережею, у молодих людей виникає досвід, якого не було і не буде у дорослих, це збільшує розрив між старшими і молодшими поколіннями.

Контрольні запитання і завдання

1. Ознайомтесь із «Кодексом вартостей сімейного життя» (за Омеляном Івановичем Вишневським).

Проранжуйте сімейні цінності, виділіть головні (базові) і другорядні. Складіть схему «Генеалогічне дерево цінностей сімейного життя», в якій «стовбуром» виступатимуть базові цінності, «гіллям» та «листям» — другорядні.

Вартості сімейного життя

Подружня вірність.

Піклування про дітей.

Піклування про батьків і старших у сім'ї.

Пошана до предків, догляд за їхніми могилами.

Взаємна любов батьків.

Злагода й довіра між членами сім'ї.

Гармонія стосунків поколінь у сім'ї.

Демократизм відносин, повага до прав дитини і старших.

Відповідальність за інших членів сім'ї.

Допомога слабшим членам сім'ї.

Гармонія батькового і материного впливу у вихованні.

Спільність духовних інтересів членів сім'ї.

Здоровий спосіб життя, прихильність до спорту.

Культ праці, дбайливе ставлення до її результатів.

Дотримання народних звичаїв, збереження традицій.

Гостинність, сімейна відкритість щодо суспільного життя.

Гігієна сімейного життя.

Багатодітність.

(Вишневецький О. І. Сучасне українське виховання / О. І. Вишневецький. — Л., 1996. — С. 127-130.)

2. Обґрунтуйте зв'язки між поняттями «виховний потенціал родини» — «виховна діяльність батьків» — «педагогічна позиція батьків».

3. Порівняйте вади сімейного виховання і помилки батьків у виховному процесі, які досліджуються педагогами, психологами, соціологами: знайдіть спільне, відмінне.

4. Прочитайте уривок з книги Л. Нікітіної «Я вчуся бути мамою» — «Як по-різному думають мама і тато». Порівняйте поведінку обох батьків у ситуації. Чи поділяєте ви точку зору автора?

5. Прочитайте уривок з книги В. Леві «Искусство быть другим». Визначте, які ролі відповідають стилям поведінки матерів (за Т. А. Куліковою «Семейная педагогика и домашнее воспитание».)

Запитайте себе, чи добре ви вивчили роль матері, і не розумієте її шаблонно. Можливо, відповідаєте ви, але як мені вивчити цю роль краще? У чому мої рольові помилки?

Будемо намагатися повніше описати обсяг ролі, окреслимо її простір. Запитаємо себе: з якими ще життєвими ролями споріднена роль Матері?

Перше, що, наприклад, приходить в голову мені, — слово «няня». Няня може і не бути матір'ю, але мати якийсь час не може не бути нянею своєї дитини, згодні? Наводимо перший зв'язок:

МАТИ — няня

Так, роль Няні — це цілком природна «валентність» ролі Матері. А якій ролі споріднена роль Няні? Служниця, домробітниця: часто ці ролі поєднуються в одній особі.

МАТИ - няня — служниця

А далі?

МАТИ - няня - служниця - раба ...

Ось, виявляється до чого можна дійти! І цілком легко, непомітно! А як далі можна продовжити незavidну роль Раби?

Але ж роль Матері цим не вичерпується? – Говорите ви. Ну, звичайно, це логічний розвиток лише однієї з її складових, і явно не найкращий. У ролі Матері багато інших споріднених ролей, наприклад:

МАТИ – вихователька – керівник

Теж логічно, чи не так? А якщо продовжити роль Керівника ще далі?

МАТИ – вихователька – керівник – повелителька – тиран!

І ось ми вже отримали якусь вісь, або континуум ролі. Через кожен життєву долю проходить безліч таких напрямів, а всі вони разом і утворюють рольовий простір. На кінцях кожної вісі виявляються ролі прямо протилежні! Крайнощі цілком можуть поєднатися в одній особі – у вашій теж!

Матері доводиться спостерігати за своєю дитиною - ви з цим погодитеся. Але спостереження може бути стеженням, а може бути і уважним вивченням, цілком аналогічним роботі вченого або лікаря! Матері доводиться контролювати поведінку дитини, в чомусь її обмежувати, але цей контроль може бути грубим, заснованим на покараннях, а може бути і майстерним непомітним управлінням. Мати може і повинна бути для своєї дитини першою розрадницею і цілителькою, а може бути (і, на жаль, іноді виявляється!) Першим джерелом травм, хвороб, дисгармоній характеру ...

Вибудуємо тепер з деяким спрощенням, два протилежних профілі однієї ролі – все тієї ж Матері.

ДЛЯ ДИТИНИ

Негатив матері	Позитив матері
Раб	охоронниця
Наглядачка	розрадниця
Суддя	цілителька
Дресирувальниця	порадниця
Тиран	натхненниця
Мучителька	просвітителька
Ворог	друг

... Тепер варто подумати, що у вашій життєвій ролі конкретно відповідає і що не відповідає Позитиву, що просочується від негативу. І – діяти!

З урахуванням всіх обставин, і серед них головної – індивідуальності вашої Дитини ... »

Література

1. Арутюнянц Э. Педагогический потенциал семьи и проблема социального инфантилизма молодежи / Э. Арутюнянц // Отец в современной семье. – Вильнюс, 1988. – С. 26 – 33.

2. Жигалин С. С. Формирование адекватных родительских позиций как способ коррекции воспитательной практики семьи подростка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Специальность 19.00.07 – педагогическая психология. - Екатеринбург, 2004. – 27 с. – / Станислав Сергеевич Жигалин. – Режим доступа: <http://osp.kgsu.ru/gigalin.htm>.

3. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: Навч. посіб. / Б. Ковбас, В. Костів. – У 3-х т. Том 2. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.

4. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т. А. Куликова. – М., 2000. – 232 с.

5. Леви В. Л. Искусство быть другим / В. Л. Леви. – М.: Знание, 1980. – 208 с.

6. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р. В. Овчарова. – М.: Изд-во института психотерапии, 2003. – 319 с.
7. Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания / А. В. Петровский. – М., 1981. – 94 с.
8. Подласый И. П. Педагогика: в 3-х кн., кн.: Теория и технологи воспитания: учеб для студентов вузов, обучающихся по направлениям подгот. и специальностям в обл. «Образование и педагогика» / И. П. Подласый. – М.: ВЛАДОС, 2007. – 463 с.
9. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М., 2000. – 512 с.

Тема 4.

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ У РІЗНИХ ЗА СТРУКТУРОЮ СІМ'ЯХ

Специфічні умови виховання дитини у неповних сім'ях. Виховання у однієї дитини в сім'ї. Виховання близнюків. Виховання у багатодітних сім'ях.

Специфічні умови виховання дитини у неповних сім'ях

Сучасна тенденція збільшення неповних родин, особливо в містах, змушує науковців досліджувати особливості виховання в таких сім'ях.

Зміни, які відбуваються в родині внаслідок розлучення або смерті батька, впливають на структуру, функціонування і розвиток цілісної соціально — педагогічної системи сім'ї.

Безперечно, що структурна деформація неповної родини відбивається на її соціальних функціях. Досліджуючи функцію соціалізації дитини в неповній родині, спеціалісти відмічають низький рівень успішності дітей в таких сім'ях. Серед причин визначають труднощі дітей у спілкуванні з оточуючими, небажання і «невміння» вчитися.

За даними психології, відсутність батька впливає на математичні здібності хлопчиків і дівчаток, гальмує розвиток логічного мислення дитини. Погіршується функція матеріального забезпечення неповної родини, відповідно зростає матеріальна підтримка її з боку держави.

Відбуваються зміни у господарчо-побутовій функції. Матері з неповних родин активніше залучають дітей до домашньої праці. Діти частіше мають постійні трудові доручення (особливо, якщо в сім'ї декілька дітей).

Організація дозвілля у неповній родині також змінюється: на відпочинок залишається небагато часу, менше фінансових можливостей, ніж у повній родині, дозвілля стає менш різноманітним.

З утворенням неповної родини змінюється її стосунки із соціумом.

Як зауважує Я. Г. Ніколаєва, жінка і діти можуть відчувати упереджене ставлення до себе з боку оточуючих, підвищений інтерес до особистого життя, відсутність поваги, підозру у аморальній поведінці.

Жінка змушена поєднувати професійну діяльність (зайнятість на роботі повний робочий день) і виховну. При цьому діти залишаються без нагляду, скорочується час на спілкування з ними.

Після розлучення створюється нова виховна система родини. Специфічні умови виховання в неповних сім'ях визначаються :

1) особливостями структури такої родини, наявністю одного вихователя, як правило, жінки. Частина функцій батька жінка намагається взяти на себе. Але замінити чоловіка вона не в змозі, це знижує її самооцінку як вихователя. Кількість дітей в неповних сім'ях не перевищує одного — двох, хоча зустрічаються і багатодітні неповні сім'ї;

2) після розлучення або смерті батька нова неповна родина проходить період адаптації, який впливає на психічний стан як жінки, так і дітей.

Найчастіше підвищена чутливість жінки, її емоційність, образа на чоловіка заважає стати мудрим і добрим вихователем своїм дітям.

Ситуація може ускладнюватися внаслідок хвороби жінки, її шкідливих звичок (потяг до алкоголю, наркотичних речовин). Досить часто мати може переключатися з виховного процесу на пошуки чоловіка, позбавляючи при цьому дітей тепла, ласки, турботи.

Розлучення впливає на формування життєвої позиції дитини і її характеру. У дітей дошкільного віку виникає почуття страху, невпевненості, що батько відмовився від них, образи. Це може привести до зростання агресивності у дитини. Агресивність може направлятися на себе, проявлятися у вигляді власної провини або депресивного стану;

3) специфікою стосунків між розлученими батьками: можливі образи, претензії, відкрита агресивність у ставленні один до одного, які батьки намагаються сформуванати і у дитини;

4) відсутністю єдиних підходів, спільної стратегії батьків у вихованні;

5) прагненням жінки обмежити спілкування дитини з батьком після розлучення. Вплив батька на виховання дитини обмежується або повністю виключається.

Як свідчать психологічні дослідження, відсутність стосунків з батьком позбавляє дітей необхідного для

їх розвитку чоловічого впливу. Для хлопчика – це відсутність зразка для наслідування, для дівчинки – неможливість одержати досвід спілкування, розуміння протилежної статі, у подальшому побудови щасливої родини.

У неповній родині ускладнюється процес статевої ідентифікації дітей. Недостатній досвід спілкування з батьком послаблює у хлопчика формування батьківських почуттів, внаслідок чого у майбутньому виникають труднощі у вихованні власних дітей. Хлопчики можуть мати проблеми у спілкуванні з однолітками, вони гірше засвоюють чоловічі ролі, демонструють надмірну агресивність грубість.

Хлопчики з дитинства частіше бачать матір, у дитячому садку, школі – вихователів, педагогів – жінок, таким чином залишаються у феміногенному середовищі, що гальмує у них формування чоловічих рис характеру.

Психологи радять розширювати коло спілкування хлопчиків з дорослими чоловіками через залучення близьких родичів (дідусь, брат тощо), знайомих, друзів, особливо у підлітковому віці, коли необхідна модель для наслідування.

Владні за характером матері сприяють формуванню зневажливого ставлення хлопчиків до чоловіків взагалі і до себе зокрема. Виховуючи синів за типом підвищеної моральної відповідальності, такі жінки намагаються «нав'язати» їм роль дорослого чоловіка, який турбується, захищає свою матір. Син може відмовитися від особистого життя, залишаю-

чись поруч із матір'ю або у дорослому житті продовжувати підкорятися жінці. Інший варіант поведінки сина — бунт проти владної матері, який у майбутньому може перерости у зневажливе ставлення до жінок, їх приниження або відчуття постійної провини перед ними.

Дівчатка з неповних сімей можуть бути надмірно тривожними у стосунках з хлопчиками, у майбутньому сімейному житті повністю підкоряються чоловікам або прагнуть незалежності, свободи.

Причина утворення неповної родини також може впливати на результати виховного процесу. Так для дітей з неповних сімей, які утворилися внаслідок смерті одного з батьків, характерна підвищена тривожність, а для дітей з розлученими батьками — занижена самооцінка.

Вчителю, соціальному педагогу потрібно звертати увагу на особливості поведінки дітей з неповних сімей. За рахунок їх підвищеного конформізму (спроби стати соціально привабливими, подобатись оточуючим, бути терпеливими, ввічливими) самостверджуються однолітки, дорослі люди, навіть вчителі.

Як свідчать дослідження Я. Г. Ніколаєвої, більшість матерів відмічають, що діти проявляють упертість в родині і нерішучість, невпевненість в собі поза її межами. Свою потребу у самоствердженні вони задовольняють у родині, у стосунках з матір'ю.

Дитина з неповної родини рано включається у суспільне життя, відчуває відповідальність за матір, за

родину, проявляє найчастіше доброту, чуйність, ніж діти з благополучних родин.

Виховання однієї дитини в сім'ї

Єдина дитина в родині виховується в особливому середовищі, яке зумовлене тісним емоційним контактом з дорослими. При цьому батьки як вихователі чутливіші до внутрішнього світу дитини, її переживань.

Це забезпечує більший розвивальний і виховний вплив на дитину, як наслідок – душевну зрілість її і розвинений кругозір.

У одно дитних сім'ях створюються кращі можливості для задоволення духовних та матеріальних потреб дитини, організації її дозвілля і відпочинку, розвитку творчих здібностей.

І позитивний, і негативний батьківський вплив у однодітних сім'ях сильніше відбивається на процесі формування особистості дитини.

За ставленням батьків до дитини однодітні сім'ї можна розділити на такі групи (Т. А. Кулікова):

- сім'ї, в яких дитина є носієм батьківських амбіцій, відчутний тиск на дитину з боку батьків, дитина примусово займається спортом, музикою, малюванням;
- сім'ї, в яких дитину народили для збереження цілісності сім'ї, яка почала руйнуватись; турботи про дитину збільшують в таких сім'ях відповідальність батьків, але не додають тепла у її стосунках;
- сім'ї, в яких дитина залишається без нагляду;

- сім'ї, в яких дитина є бажаною, встановлений тісний емоційний контакт дитини з дорослими.

Отже, за виховним впливом батьків на дітей однодітні сім'ї досить неоднорідні.

У свою чергу, тісний контакт з дорослими дає можливість дітям більше впливати на батьків. Для цього діти вдаються до різних способів маніпулювання: капризи, істерики, хитрощі, страхи; для них характерні егоїстичні прояви.

Надмірна опіка знижує впевненість дитини у власних силах, спонукає її очікувати і приймати допомогу дорослих, які завжди поруч, а пізніше — і вимагати такої допомоги від батьків. При цьому гальмується розвиток самостійності і відповідальності.

Маленькі маніпулятори можуть постійно демонструвати батькам свою слабкість і досягати при цьому власних цілей: підвищеної уваги і турботи.

Критикуючи умови виховання, що створюються у однодітній родині, А. С. Макаренко підкреслював ще одну особливість розвитку єдиної дитини. Малюк спілкується довготривалий час лише з дорослими, він позбавлений можливості спілкування з іншими дітьми.

Неможливість порівняння себе з іншими людьми, відсутність взаємооцінювання, нерозвиненість співпереживання формує викривлену самооцінку дитини. Проблему можуть ускладнювати батьки, підкреслюючи унікальність своєї дитини в колі друзів, дорослих. Потрапивши у ситуацію порівняння з іншими дітьми, такі діти можуть втратити віру у свої сили або борються за підтримання свого статусу. Але

не володіють для цього ефективними способами спілкування, тому привертають до себе увагу з допомогою нестандартної поведінки.

А. С. Макаренко відмічав, що сім'я повинна бути багатодітною, вона є колективом, в якому вихователями виступають не лише батьки, а й діти. Однозначного підходу до вирішення цього питання на сьогодні немає. Проблеми виховання мають як багатодітні сім'ї, так і сім'ї з однією дитиною.

Виховання близнюків

Народження близнюків — як правило, завчасні пологи, тому близнюки поступаються у фізичному розвитку іншим дітям. Вони слабші, сприйнятливіші до захворювань. Це викликає необхідність ретельного догляду за ними, приділення належної уваги харчуванню, фізичному розвитку.

Близнюки — це мікроколектив, постійний контакт один з одним. Тому у близнюків не виникає почуття самотності, вони спокійніше відчувають себе порівняно з іншими дітьми у ситуаціях, коли батьки залишають їх сам на сам. Часто батьки залишають їх під наглядом один одного, що вважається помилкою у вихованні.

У близнюків спостерігається здатність до співпереживання, вони відчувають настрій один одного, емоційні реакції одного передаються іншому (плач, сміх).

У близнюків дещо гальмується розвиток мовлення — до 4 — 5 років вони спілкуються між собою на «інтимній» мові, яка незрозуміла оточуючим.

Ускладнюється процес формування образу власного «Я», ідентифікація себе як особистості. Замість «Я» використовується «Ми» (Саша-Паша). Дитина може навіть не впізнавати себе у дзеркалі.

Тому певні риси можуть розвинути у одного, а у другого — ні. Своєрідна взаємодоповнюваність робить їх залежними один від одного. Близнюки закріплюють між собою певні функції, один бере на себе функції спілкування. Це може призвести до спільної залежності.

На розвиток близнюків впливає порядок народження: хто перший з'явився на світ. Другий, третій — слабший, менш активний, стає предметом опіки батьків.

У парі близнюків визначається лідер і той, кого ведуть. Лідер приймає рішення («ми не хочемо спати, їсти, гуляти»). Той, якого ведуть, може мати розвинені якості — добре малювати, писати вірші, гарну пам'ять. Найчастіше, лідером є старший. У різностатевій групі дівчинка бере на себе відповідальність за долю брата.

Якщо батьки по-різному оцінюють дітей — один — хороший, інший — поганий, лідер може подавляти веденого.

Найпоширеніша тактика виховання близнюків — максимальне зближення дітей, підкреслення схожості, ігнорування відмінностей. Однакові іграшки, одяг, зміст і методи виховання.

Іноді батьки надають перевагу одній дитині (як правило, слабшій) або розподіляють виховні обов'язки — одна дитина — батьківська опіка, інша — материнська.

Оптимальнішою на сьогодні вважається тактика на «індивідуалізацію», максимальна увага до розвитку кожної дитини.

Виховання у багатодітних сім'ях

У багатодітних сім'ях діти поділяють між собою любов, увагу, турботу батьків. Вони зв'язані між собою дитячим світом, мають свої секрети, вчаться поступатися, радіти, переживати разом труднощі брата або сестри.

Старші і молодші виступають у ролях «тих, хто навчає» і «учнів», «вихователів» і «вихованців». Старші спрямовують інтереси молодших, навчають їх, часто краще, ніж батьки.

Молодші стимулюють розвиток старших, інакше зруйнується авторитет старшого брата або сестри.

Разом діти створюють дитяче суспільство, громаду, якої не вистачає одній дитині. У цьому суспільстві розвиваються навички суспільної поведінки: допомогти іншому, виручити, співчувати, поступитись, співробітничати.

Проте і в багатодітних сім'ях виникають певні проблеми. Так, молодші діти не бажають носити старі речі дорослих, гратись їхніми іграшками.

Старші діти бунтують, не завжди бажають доглядати молодших, скаржаться, що молодші їм заважають.

Для багатодітних сімей важливою проблемою залишається можливе суперництво дітей.

Перша дитина в родині завжди отримує більше тепла, турботи, любові, але й тривоги батьків (в наслідок відсутності досвіду батьківства).

Як зауважує Г. Хоментausкас, старша дитина з появою малюка бере на себе роль «маленького помічника», увагу батьків заслуговує через засвоєння нових навичок, допомогу батькам, дотримання порядку.

Батьки ставлять більше вимог до першої дитини, на неї покладають більше надій і очікувань, обов'язків. Тому такі діти самостійніші, сумлінніші, проявляють відповідальність, часто стають лідерами.

З появою другої дитини в родині різко змінюється ставлення батьків до першої. Психологи для характеристики цієї ситуації використовують термін «повалення з трону».

Перша дитина після появи брата чи сестри вагається, чи будуть батьки піклуватись про неї як і раніше. Щоб позбутись сумнівів, дитина починає боротись з братом, сестрою, щоб перевершити суперника або позбутись його.

Друга дитина приходить у родину з більш складною структурою, в якій виокремлюються міжособистісні стосунки батьків і старшого брата (сестри). У сім'ях з більшою кількістю дітей структура родини далі ускладнюється з появою малюків. Психологи відмічають, що менші діти перебувають у більш спокійній психологічній атмосфері родини, батьки краще підготовлені до їх появи. Виховання другої дитини не викликає великої тривоги батьків.

Отже, друга дитина впевнена у постійному емоційному ставленні батьків до себе, це формує у неї оптимізм, впевненість у власних силах.

Сім'я няньчить другу дитину, навіть коли її дитинство вже пройшло. Така дитина прагне весь час залежати від когось.

Батьки очікують від другої дитини менше, ніж від старшої, тому менша меншого і досягає. Друга дитина ставить нижчі вимоги до життя.

Менша дитина часто вибирає неагресивну позицію, вона — маніпулятор, для досягнення бажаного зачаровує старших або демонстративно ображається.

Менша дитина повинна вибирати засоби, якими приверне увагу батьків до себе. Якщо вона також приймає роль помічника і наслідує старшу (і така ситуація заохочується батьками), то брати або сестри кооперуються, не конкурують між собою, беруть на себе певні домашні обов'язки. Частіше молодша дитина шукає власний спосіб заслужити батьківську любов.

Г. Хоментausкас розглядає три можливі стратегії в поведінці другої дитини.

Перша стратегія. Молодша дитина сприймає старшу як конкурента за батьківську любов і увагу. Це породжує заздрість, прагнення принизити старшого, вихвалити себе. Між старшими і молодшими розвивається ворожнеча.

Конкурентні стосунки дітей мають пряму або непряму підтримку батьків. Суть такої підтримки у підвищеній увазі і любові до однієї дитини як нагорода

за певні досягнення. Така ситуація виникає за умови порівняння власних дітей (наприклад, один краще слухається, краще вчиться).

Діти дуже чутливі до таких порівнянь як: фізична привабливість, розумові здібності, спортивна обдарованість і успіхи (особливо для хлопців). Відчуття власної привабливості є найважливішим фактором у формуванні самооцінки дитини.

Причиною конфліктів і улюбленцем є найчастіше менша дитина. Їй пробачають, купують іграшки, солодощі. Старшому кажуть: «не ображай меншого», «поступися, бо він менший». Це викликає розвиток почуття егоїзму у молодшого.

Аналогічні ситуації можуть виникати, якщо дитина хвора, потребує підвищеної уваги, любові, турботи. Це також породжує у неї почуття егоїзму, невпевненості у собі.

Виховуючи хвору дитину, треба створювати нормальну атмосферу, в якій є і радість, і свята.

Психологи радять батькам з метою уникнення конфліктів не порівнювати дітей, не виділяти серед них улюбленців.

Суперництво між дітьми у психології розглядають як форму впливу на поведінку батьків. Воно дозволяє дітям привернути увагу батьків до себе. Молодші діти очікують на правах слабших, що батьки перейдуть на їх бік і тому можуть без вагань конфліктувати із старшими (сильнішими). Якщо батьки втручаються — молодші відчують їх підтримку і першими виходять на «війну».

Отже, без батьківського втручання агресивні стосунки між дітьми рідко зустрічаються, бо менші інтуїтивно відчують, що сили — нерівні (різний вік).

Друга стратегія. Менша дитина не конкурує із старшою, а веде боротьбу з батьківськими обмеженнями у вихованні. Дитину підштовхує до такої поведінки ставлення батьків до неї — емоційний холод, відчуття непотрібності. Батьки вважають це наслідком недостатньо суворого виховання, підсилюють вимоги, дитина продовжує висловлювати свій протест.

Третя стратегія. Друга дитина відмовляється від боротьби за себе, втрачає надію заслужити любов оточуючих. Дитина заглиблюється в себе.

Г. Хоментаскас пропонує батькам допомогти дітям знайти неконкурентні позиції у ставленні один до одного, зберегти емоційний контакт між батьками і дітьми.

Отже, розвиток другої дитини визначають особистісні риси першої і ставлення батьків до дітей.

Середня дитина в родині перебуває у складній структурі міжособистісних стосунків дорослих і дітей. Вона ніколи не мала переваг старшої, яку сприймали сильнішою, розумнішою. Друга дитина часто обирає роль «малюка», але, якщо в родині з'являється ще малюк, то починається конкуренція. Середня дитина часто плаче, потребує уваги і турботи, просить соску, відчуває себе непотрібною. Пошуки способів включення у родину з новою структурою можуть сприяти формуванню у середньої дитини слухняності, допомоги батькам по господарству і догляду за малюком, виникненням інтересу до різних видів діяльності.

Або ж дитина обирає іншу стратегію – агресія, конкуренція із старшим і молодшим. Батьки мають вчасно побачити це і допомогти дитині адаптуватися.

Контрольні запитання і завдання

1. Підготуйте виступ про виховання однієї дитини в сім'ї.
2. Охарактеризуйте сучасні підходи до виховання близнюків.
3. Підготуйте виступ про особливості виховання старших і молодших дітей в сім'ї.
4. Складіть текст консультації батьків на тему: «Як підготувати дитину до появи малюка в сім'ї» або «Тактика формування позитивних стосунків між старшими і молодшими дітьми» (на вибір).

Література

1. Ковбас Б. Родинна педагогіка: у 3 т. Т. 1 : Основи родинних взаємовідносин / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2002. – 288 с.
2. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т.А. Куликова. – М., 2000. – 232 с.
3. Николаева Я. Г. Воспитание ребенка в неполной семье: организация педагогической и социальной помощи неполным семьям :пособие для психологов и педагогов / Я. Г. Николаева. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 159 с.
4. Работа с родителями / Под ред. М. П. Осиповой, Г. А. Бутрима. – Мн.: Экоперспектива, 2003. – С.279 – 305.
5. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка: Дети и психологические проблемы в семье / Г. Т. Хоментаскас. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 192 с.
6. Хромова О. Л. Виховання дітей у сім'ях різного типу: метод. реком. / О. Л. Хромова. – К.: Науковий світ, 2009. – 47 с.
7. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М., 2000. – 512 с.

Тема 5.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СІМ'І

Мета і принципи родинного виховання. Виховне середовище сім'ї. Основні підходи до створення предметно-ігрового середовища родини

Мета і принципи родинного виховання

Принципи виховання (від грецьк. *principiūm* — основа) — вихідні положення, що відображають фундаментальні закономірності процесу, становлять основу його реалізації. У процесі розвитку педагогічної науки відбувається їх поступове оновлення, уточнення, доповнення.

У педагогіці сімейного виховання до цього часу не склалася єдина система принципів родинного виховання, проте найактуальніші з них ґрунтуються на гуманістичних традиціях світової педагогіки.

Принцип цілеспрямованості. Сім'я має орієнтуватись у процесі виховання на об'єктивні цілі, основу яких складають загальнолюдські цінності.

Всебічний і гармонійний розвиток особистості — таку мету виховання сповідує не кожна сім'я. Але кожний з батьків бажає бачити свою дитину щасливою, здоровою, хоче, щоб вона виросла порядною людиною, жила в гармонії із собою і світом.

Суб'єктивний характер цілям надають уявлення кожної родини про те, якими вона хоче бачити і виростити дітей:

1) до уваги беруться реальні і уявні здібності дитини, її особливості. Бажають розвинути ті властивості, які не були реалізовані у власному житті;

2) інколи батьки прагнуть виховувати дитину інакше, ніж виховували їх самих. Особливо, якщо бачать прорахунки у власному вихованні;

3) у цілях сімейного виховання відбиваються також культурні, релігійні, національні традиції, яких дотримується сім'я.

П. Ф. Лесгафт вважав, що мета виховання повинна поєднувати, з одного боку, інтереси особистості, сприяти розвитку самостійної, мудрої людини, а з іншого — інтереси суспільства — виховання громадянськості, готовності служити Батьківщині.

Носіями об'єктивних цілей виховання виступають суспільні інститути, з якими пов'язана сім'я. Розбіжності у цілях сімейного і суспільного виховання, як правило, негативно позначаються на нервово-психічному та загальному розвитку дитини, дезорганізують її, а також на процесі виховання підростаючого покоління взагалі.

Принцип науковості орієнтує батьків на врахування у процесі виховання наукових даних про закономірності розвитку дитини, особливо у ранньому віці. Осмислення батьками наукових основ виховання дозволяє досягти кращих результатів у розвитку дітей.

Принцип народності у родинному вихованні — це шанування, відродження, збереження, передача наступним поколінням у родині цінностей, вірувань, традицій, звичаїв, свят, обрядів свого народу. Основ-

ними виховними засобами тут виступають рідна мова, казки, материнська колискова, пісні, народні ігри, іграшки.

Принцип гуманізму у вихованні передбачає виявлення поваги до людини. Дотримуючись цього принципу, батьки мають сприймати дитину такою, якою вона є, з усіма її особливостями, специфічними рисами, звичками. Важливо вчити дитину бути самою собою і визнавати за нею це право. Для того, щоб рухатись уперед, малюк порівнює себе «вчорашнього» і «сьогоднішнього»: сьогодні я зробив краще, ніж учора, а завтра я зроблю краще, ніж сьогодні. Дорослим необхідно поважати право дитини на знання і незнання, невдачі, власність.

Я. А. Коменський закликав батьків у «Материнській школі» дивитись не на те, якими є діти зараз, а на те, якими вони будуть за визначенням Божим, допомогти створити вихованцю свій позитивний образ і рухатись до нього.

Серед правил, що витікають із принципу, Т. А. Кулікова виділяє наступні:

- 1) не порівнювати дитину з іншими (батьками, видатними людьми, літературними героями, іншими дітьми);
- 2) не нав'язувати дитині прямих прикладів поведінки;
- 3) не закликати бути схожими на той чи інший еталон.

Принцип передбачає оптимізм, віру у можливості і сили дитини, орієнтацію її на мету, яка може бути досягнута.

Разом з тим, принцип визначає ставлення вихованця до інших людей, характер стосунків з іншими, передбачає, що вони будуються на довірі, взаємоповазі, співробітництві, любові.

Приклад гуманних стосунків (милосердя, співчуття, добротності, вдячності) надають дітям батьки через ставлення один до одного, своїх батьків, своїх дітей, інших людей.

Особливого гуманізму і мужності вимагає виховання дитини, яка має зовнішні особливості або фізичні вади, що досить помітні і тому викликають зацікавленість, «нездоровий» інтерес у оточуючих.

Під впливом нетактовної поведінки близьких і особливо сторонніх людей, у дитини може сформуватись уявлення про свою неповноцінність, що негативно впливатиме на її розвиток.

Щоб пом'якшити це:

1) батьки повинні змиритись з фактом, що у дитини є певна особливість, подолати яку повністю не вдасться;

2) поступово, але твердо привчати дитину до розуміння того, що вона приречена жити з таким недоліком і до нього треба ставитись спокійно. Зробити це непросто, тому що, у дитячому садку, школі, на вулиці можливі зацікавлені погляди, репліки, сміх, інші прояви нетактовності, душевної грубості дітей, навіть педагогів. Завдання батьків – привчати дитину не дуже болісно реагувати на таку поведінку оточуючих, переконувати її, що ставлення до неї зміниться, коли діти і дорослі дізнаються, яка дитина добра, весела, уміла.

3) важливо виявляти і розвивати у дитини ті задатки, якими вона володіє (вміння декламувати вірші, малювати, писати казки, співати тощо), загартовувати дитину фізично, виховувати у неї доброту.

4) такі особливості дитини будуть приваблювати до неї друзів, а це дозволить їй спокійніше ставитись до тих чи інших власних недоліків. Дитина почуватиме себе захищеною, не самотньою.

Принцип активності вихованця. Власна активність дитини розглядається науковцями як важливий фактор розвитку її особистості. На думку О. Л. Кононко, в умовах сімейного виховання цей принцип доцільно використовувати як один з основних.

Формувати особистість — це означає надавати дитині право вибору і прийняття рішень у життєвих ситуаціях (що одягати, що їсти, які речі взяти у подорож), стимулювати самостійність, ініціативу, вчити обходитись власними силами у виконанні певних дій, покладатись на власні зусилля, здійснювати самопідтримку і самодопомогу.

Принцип узгодженості виховних впливів на дитину. Особливість родинного виховання у тому, що воно здійснюється різними суб'єктами: батьком, матір'ю, бабусею, дідусем, братами, сестрами. Неузгодженість цілей, змісту, принципів, методів виховного процесу дезорганізує поведінку дітей, підриває авторитет батьків.

Як зазначає Т. А. Кулікова, цілі, принципи сімейного виховання можуть носити імпліцитний (не сформульований) характер, видозмінюватись за-

лежно від рівня освіти, загальної культури батьків, їх ціннісних орієнтацій тощо.

Виховне середовище сім'ї

Для розвитку людини як соціальної істоти середовище є не тільки умовою, але й джерелом розвитку. Отже, взаємодія дитини і соціального середовища відіграє провідну роль у психічному і соціальному розвитку особистості.

Дитячий психолог Л. І. Божович (1968) висунула гіпотезу про провідну потребу у психічному розвитку дитини — потребу у нових враженнях. Така потреба виникає у дитини на 3-5 тиждень її життя, є основою для формування інших соціальних потреб дитини. На думку М. Мотессорі, критичним періодом сенсорного розвитку дитини слід вважати період з 2,5 до 6 років.

Досвід організації і функціонування дитячих лікарень, в яких дитина перебувала довготривалий час без матері, дитячих будинків, інтернатів доводив, що збіднене стимулююче середовище негативно впливало на розвиток сенсорних здібностей дитини, її психіки в цілому (М. Ібука, Р. Шпиць та ін.).

Цікаві результати психологічних досліджень проблеми раннього інтелектуального розвитку дитини наводить Масару Ібука. Вони свідчать про відставання рівня інтелекту немовлят, що знаходились в умовах відсутності стимуляторів (білі стеля та стіни, ізоляція від зовнішніх звуків), і дітей, що перебували

в кімнатах з яскравими стінами, стелею, постільною білизною, музичним супроводом. Для визначення рівня інтелектуального розвитку малюків вимірювали час, який кожна дитина витратила на те, щоб дістатися до блискучого цікавого предмета. Вищі результати виявились у дітей, що виховувались у приміщенні зі стимулюючим оточенням.

За словами видатного французького педагога Селестена Френе, дитина, як і рослина, створює себе із середини і цей процес є строго індивідуальним. Зовнішні умови слугують лише «матеріальною базою», як і рослині такою базою слугує ґрунт, із якого вона черпає ресурси, необхідні для її живлення і росту. На батьках, вихователях лежить зобов'язання наблизити до неї ці ресурси, створити для неї сприятливе середовище живлення і росту.

У зв'язку з цим важливого значення набуває організація предметно-просторового оточення, насиченого різноманітними стимулами, спонукаючого дитину до накопичення власного досвіду діяльності.

Зазначена проблема розробляється у сучасній психолого-педагогічній літературі, більшою мірою, для дитячих освітніх закладів (Г. І. Репрінцева, С. Л. Новоселова, А. С. Співаковська та ін.). Проте, підвищення ролі родини у вихованні та необхідність створення розвиваючого середовища з перших днів народження дитини вимагає дослідження проблеми організації предметно-ігрового середовища у сім'ї.

У психологічних дослідженнях розвиваюче предметне середовище розглядається як система умов, що

забезпечують повноту розвитку діяльності дитини і її особистості. Так, С. Л. Новоселова відносить до цього поняття природні середовище і об'єкти, культурні ландшафти (парки, сади), фізкультурно-ігрові та оздоровчі споруди, предметно-ігрове середовище, дитячу бібліотеку, ігротеку і відеотеку, дизайн-студію, музично-театральне середовище, предметно-розвиваюче середовище занять, комп'ютерно-ігровий комплекс. Таким чином, компоненти цієї системи забезпечують варіативність діяльності дітей за інтересами. Як бачимо, така система, що включає різноманітні розвиваючі середовища, виходить за межі родини.

У педагогіці сімейного виховання використовується поняття «виховне середовище сім'ї». Під виховним середовищем сім'ї розуміють оточення, в якому природно організується життєдіяльність дитини. У ньому можна умовно виділити соціально-поведінкове і предметно-просторове оточення дитини.

Батьки мають турбуватись про *соціально-поведінкове оточення* дитини, дбати про позитивні приклади і зразки своєї поведінки. У родинному вихованні батьками мало застосовуються спеціально створені виховні ситуації.

У сім'ї дитина спостерігає і включається у реальні життєві ситуації, що мають не лише позитивний характер. Сім'я надає дитині можливість вибору різних моделей поведінки у життєвих ситуаціях, сприяє формуванню власного соціального досвіду.

Таким чином можна говорити про природний, органічний характер виховного процесу в сім'ї, на

відміну від інших виховних інститутів, де демонструються більшою мірою позитивні приклади поведінки. Як свідчать теоретичні і практичні дослідження, це знижує здатність адаптації дитини до реального життя у різних його проявах, гальмує формування захисних механізмів до негативних зразків поведінки.

Предметно-просторове середовище включає: гігієнічні умови, в яких росте дитина, харчування, одяг, іграшки, книги, кімнатні рослини, домашні тварини, сучасну побутову техніку тощо.

У свою чергу, до складу предметно-просторового оточення входить *предметно-ігрове*. Предметно-ігрове середовище може включати: дитячі меблі, іграшки, конструктори, книги, різноманітні матеріали для ручних робіт: олівці, пластилін, фарби, спортивний інвентар тощо. Зрозуміло, що розвивальні можливості такого середовища в кожній конкретній родині різні, визначаються багатьма факторами.

Важливою складовою предметно-ігрового середовища виступають іграшки. Педагогічне значення іграшки аналізується багатьма видатними педагогами, серед яких С. Й. Гессен, П. Ф. Каптерев, Дж. Локк, А. С. Макаренко, Ф. Фребель та ін. А. С. Макаренко була запропонована класифікація дитячих іграшок, яка не втрачає актуальності і сьогодні. Педагог виділяв наступні типи іграшок:

1) готова іграшка, механічна або проста. До таких іграшок відносяться: автомобілі, пароплави, ляльки, тварини;

2) напівготові іграшки, які вимагають від дитини доопрацювання: малюнки із запитаннями, кубики, конструктори, моделі;

3) іграшка – матеріал: глина, пісок, шматки картону, дерева, паперу, рослини, дріт, цвяхи.

Розроблена А. С. Макаренком класифікація іграшок може бути покладена в основу створення такого середовища.

Значну частку цього середовища становлять готові іграшки. Сучасні готові іграшки вирізняються різноманітністю: ляльки, м'які іграшки, конструктори, автомобілі, техніка з дистанційним управлінням, зброя, велосипеди, гойдалки тощо.

На основі дослідження предметно-ігрового середовища сучасної родини, зокрема іграшок промислового виготовлення, можна виділити окремі тенденції у його розвитку:

1) пересичення ігрового оточення дитини, що проявляється у придбанні сучасними батьками дорогих готових іграшок у великій кількості, що пояснюється, перш за все, незначною обізнаністю батьків з їх педагогічною цінністю. Численні дослідження (П. Ф. Каптерев, Дж. Локк, А. С. Макаренко та ін.) свідчать про незначні розвивальні можливості готових іграшок, які накопичуються; дитина фактично не грає ними, а стає, за висловлюванням А. С. Макаренка, – їх «колекціонером», вимагає від батьків постійного придбання нових. Наслідком цієї тенденції є відмова дитини грати, «втома від гри» ;

2) спрямування готових іграшок на виховання у дітей якостей «споживачів», «користувачів» матеріальних благ, а не активних «діячів», «трудівників», «дослідників». Менш популярними серед дітей і батьків стають іграшки, що формували профорієнтаційні інтереси дитини: вантажівка, трактор, літак, набори «Юний лікар», «Швачка». Модні і популярні серед дітей Барбі, Кен, Братц, з наборами одягу, взуття, косметики, аксесуарів, іграшковими будиночками, меблями, автомобілями, літаками;

3) «фантастичність» готових іграшок, які пропонує сучасна промисловість. Як свідчать наукові дослідження, більшість сучасних іграшок не готують дитину до життя в реальному світі. Іграшки вийшли з кола реальності, про це свідчить перш за все їх колір (звірятка зеленого, блакитного, рожевого кольору). Реальні іграшки (людина, тварини) поступаються місцем фантастичним персонажам та техніці. Значний вплив на розвиток сучасної індустрії іграшок має телебачення. У магазинах з'являються нереальні герої з мультфільмів: «Дітки з помийниці», «Містер Картопля», черепашки Ніндзя, бакугани, мукли тощо;

4) «агресивність» у оздобленні іграшок промислового виготовлення — ворожі, злі, спотворені риси обличчя героїв, воїнів, наявність кігтів, рогів у фантастичних створінь, що викликають огиду і ніяк не сприяють формуванню у дитини естетичного почуття «прекрасного». Крім того, такі іграшки створюють образ «ворога», «супротивника», якого треба перемогти, а не друга або воїна — захисника;

5) пропозиція у іграшкових магазинах широкого асортименту військових іграшок, зброї, наручників;

6) більшість іграшкових образів західного зразка, нав'язаних дітям, повністю відірвані від наших традицій, мистецтва, несуть ознаки чужої для українців ментальності, моделі зарубіжної масової культури, навіть антикультури, антиестетики.

О. Я. Савченко наголошує на необхідності зберегти оазу дитинства в Україні з теплими, щирими, радісними іграшками, характерними для нашого народу, співочого, працьовитого, миролюбивого. Можливо, що роль покликана здійснити відроджена народна іграшка, яка може передати дитині засвоєні від попередніх поколінь певні архетипи сприйняття світу;

7) іграшковий ринок України заповнили неякісні товари, виготовлені із шкідливих матеріалів, фарб, що містять отруйні речовини.

Враховуючи останню тенденцію, батькам варто прислухатися до думки М. Ібука, який писав: «оточуйте дитину найкращим, що у вас є», – класичною музикою, шедеврами образотворчого мистецтва, формуючи з дитинства почуття добра, краси, гармонії, любові.

Основні підходи до створення предметно-ігрового середовища родини

Конструювання предметно-ігрового середовища ґрунтується на певних принципах, які мають враховувати батьки. Серед них виділяють:

1) принцип різноманітності, варіативності, насиченості предметно-ігрового середовища, який забезпечує своєчасний початок розвитку здібностей дитини до всіх видів діяльності.

За цим принципом умови для розвитку здібностей мають бути підготовлені заздалегідь, випереджати, стимулювати цей процес (Л. С. Виготський, М. Ібука, М. Монтесорі, Б. П. Нікітін, В. О. Сухомлинський та ін.).

Важливе значення для розвитку дитини становить насиченість предметно-просторового оточення дитини. Психолого-педагогічні дослідження свідчать про негативний вплив на розвиток дитини збідненого предметно-просторового оточення;

2) принцип відкритості предметно-ігрового середовища — можливість змінювати його залежно від вікових особливостей дитини, її інтересів і уподобань. Розглядаючи оточуюче середовище як засіб впливу дорослих на дитину, М. Монтесорі використовувала термін «підготовлене середовище», яке дає змогу кожній дитині розвиватися в індивідуальному темпі. На думку італійського педагога, середовище повинно давати дітям можливість вибору і самостійної діяльності.

3) принцип оптимального співвідношення складових предметно-ігрового середовища (враховуючи їх розвивальні можливості, педагогічну цінність): готових іграшок і іграшок-матеріалів; іграшок і реальних побутових речей.

Перенасичення ігрового оточення дитини готовими іграшками формує споживацьку психологію дітей, привчає їх до «постійного гоніння за змінами і

достатком, неспокою, вічного бажання чогось нового, невдоволення тим, що вони мають» (Дж. Локк).

Слід пам'ятати, що готові іграшки, як і твори мистецтва (музика, мультиплікація, кіно, література) несуть на собі відбиток певної культури, субкультури дорослих, певної ментальності, формують ті чи інші потреби дитини. Батькам необхідно аналізувати цю інформацію і використовувати у створенні предметно-ігрового середовища в родині.

М.Ібука вважає, що батьки, які купують дитині іграшки, позбавляють її «радісті досягнення» — можливості зробити іграшку для себе. Сьогодні зовсім мало іграшок виготовляється руками батьків та інших родичів для дітей і разом з дітьми. Хоча процес створення іграшок-саморобок відкриває унікальні можливості співпраці, співтворчості батьків і дітей, особливо в міських сім'ях. Саморобній іграшці, на відміну від промислової шаблонної, можна надати виразності, неповторності, певного характеру. М'які саморобні іграшки: ляльки, звірятка, створені теплом рук близької, люблячої людини, пробуджують у дитини добрі почуття, бажання пестити, захищати, піклуватися про них.

Корисними іграшками для розвитку інтелектуальних здібностей, самовираження дитини стають матеріали, які не мають певної форми і призначення: папір, пластилін, глина, природні матеріали, тканини тощо. Граючись ними, дитина ознайомлюється з їхніми властивостями (особливо, пластичними), вчиться надавати їм певної форми.

Кращі розвивальні можливості має те середовище, в якому дитина може активно самостійно діяти, використовуючи не тільки іграшки, але й предмети домашнього вжитку (кухонні, письмові приладдя, інструменти, пристосування тощо), імітуючи діяльність дорослих. Хоча історично іграшка виникла саме як модель знарядь праці, але поступово втрачала утилітарну функцію. Важливого значення у розвитку дитини таким іграшкам — знаряддям надавала М. Монтессорі;

4) принцип екологічності і безпеки — у виборі матеріалів та готових іграшок;

5) принцип діяльності вихованця, суть якого розкривається через взаємодію дитини з оточуючим предметно-ігровим середовищем, в якому можна виділити два етапи: по-перше, ознайомлення, вивчення, дослідження оточуючого світу; по-друге, можливість активного впливу на нього. Середовище має спонукати, стимулювати дитину до активних дій, спостережень; сприяти накопиченню практичних знань, розвитку умінь, навичок, досвіду, задовольняти потреби дитини у творчості.

6) принцип співпраці, взаємодії батьків і дитини у створеному предметно-ігровому середовищі. Батьки повинні пам'ятати, що головне не тільки створити умови для різноманітних занять, забезпечити дитині максимальну свободу діяльності, але й брати участь у дитячій грі, працювати поруч, разом з дітьми.

А. С. Макаренко зауважував, що батькам треба звертати увагу не тільки на підбір іграшок, але й формувати ставлення дитини до останніх. З метою вихо-

вання у дитини якостей доброго, дбайливого господаря, педагог радив батькам допомагати дітям ремонтувати старі, зламані іграшки, а не викидати їх.

Таким чином, для кожного віку дитини батькам слід створювати різноманітне, насичене і розвивальне середовище, дотримуючись певної міри, щоб не створити ситуації «емоційного перевантаження» дитини, коли вона відмовляється від гри (А. А. Марушкевич). Різноманітність середовища досягається включенням до його складу не стільки готових іграшок, скільки предметів домашнього вжитку, якими користуються дорослі, різноманітних матеріалів для активної самостійної діяльності дітей.

Організація предметно-ігрового середовища особливо важлива на першому етапі розвитку гри – етапі індивідуальної гри (А. С. Макаренко). Цінні поради батькам щодо організації розвиваючого предметно-просторового середовища знаходимо у Б. М. Нікітіна (організація кімнати-майстерні, спортивної кімнати), М. Ібука. Невичерпним джерелом ідей організації дитячої гри, створення казок, пробудження дитячої фантазії може стати не тільки для вчителів, але й для батьків педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, зокрема створена ним разом з дітьми Кімната казок.

Контрольні запитання і завдання

1. Проаналізуйте виділені Т. А. Строковою види допомоги і підтримки дитини. Чи однаковий виховний ефект вони мають?

2. Прочитайте уривок з творів О. А. Захаренка про родинне виховання. Яке ваше ставлення до висловлю-

вань автора? Поміркуйте над питанням: «Чи потрібно випускати і купувати дітям воєнізовані іграшки?».

Сумно дивитися деякі суперфільми, читати книги, що культивують образ ворога в обличчі іншого народу. Пора категорично заборонити пропаганду війни через усі види інформації, вимагаючи цього від своїх урядів. Пора наполегливо заборонити випуск у всіх країнах воєнізованих іграшок. Нерозумно і небезпечно чинять батьки, коли ледве не разом з пустушкою купляють дитині іграшкові автомати, танки або крилаті ракети. Тільки разом з сім'єю з самого найменшого віку можна змінити психологію дитинства у напрямку поваги до інших людей і народів інших країн.

(Захаренко О. А. Про родинне виховання: Хрестоматія / Укладач: С. О. Захаренко; За ред. Л. І. Прокопенко. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. — С.30.)

3. Визначіть важливість запропонованих цілей родинного виховання (від 1 до 14), найвища оцінка відповідає важливішій цілі.

Цілі родинного виховання

<i>Цілі родинного виховання</i>	<i>Ранг</i>
Виховати дітей чесними і добрими	
Прищепити самодисципліну, працездатність, організованість	
Розвинути розумові здібності	
Виховати незалежність і самостійність	
Виховати мужність, стійкість	
Надати гарну освіту	
Навчити пристосовуватись до обставин	

Виховати толерантність	
Навчити професії, яка дає можливість завжди заробити «шматок хліба»	
Виховати віру в Бога	
Сформувати ділові якості	
Залучити до національної культури	
Сформувати громадянську позицію, переконання	
Залучити до демократичних цінностей	

4. Проаналізуйте запропоновані моделі родинного виховання, визначіть ставлення батьків до дитини як до суб'єкта або об'єкта виховних впливів у кожній моделі. Опишіть наслідки виховання за авторитарною моделлю (заповніть колонку 3).

Модель виховного процесу	Опис моделі	Вплив на вихованця
1	2	3
Авторитарна	Чіткі вимоги вихователя до вихованця. Примус до їх виконання (викувати певні якості; виліпити певні якості, маніпулювання вихованцем). Контроль за діяльністю та поведінкою вихованця.	Формується особистість, яка...
Демократична	Поєднання вимог і контролю за діяльністю і поведінкою вихованця з повагою до особистості дитини, врахування інтересів і запитів дитини, організація спільної життєдіяльності, створення умов для саморозвитку як вихованця, так і вихователя.	Формується вільна особистість, здатна зробити вибір і відповідати за нього. Свобода – відповідальність.

1	2	3
Ліберальна	Зниження вимог і контролю за діяльністю і поведінкою вихованця до повної їх відсутності, зниження ролі вихователя у процесі виховання.	Формується свобода дій без відповідальності за них.

Література

1. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! / Ш. А. Амонашвили - М.: Просвещение, 1983. - 208 с.
2. Захаренко О. А. Про родинне виховання: Хрестоматія / Укладач: С. О. Захаренко; За ред. Л. І. Прокопенко. - Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. - 100 с.
3. Кононко О. Л. Пріоритети сімейного виховання в контексті модернізації дошкільної освіти України / О. Л. Кононко // Діти - батьки - сім'я. Вип. 1. - К.: Наук. світ, 2004. - 96 с.
4. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / Сост. В. В. Кумарин. - М.: Педагогика, 1972. - С.211 - 214.
5. Родинна педагогіка: Навч.-метод. посіб. / За ред. А. А. Марушкевич. - К.: ПАРАПАН, 2002. - 216 с.
6. Сорокова М. Г. Система М. Монтессори: Теория и практика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. Г. Сорокова. - М.: Академия, 2003. - 384 с.

Тема 6.

МЕТОДИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Методи і засоби сімейного виховання. Вимога як метод родинного виховання. Методи заохочення і покарання. Гра у родинному вихованні. Умови вибору і ефективного застосування методів сімейного виховання.

Методи і засоби сімейного виховання

Метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – спосіб досягнення будь-якої мети, розв'язання конкретної задачі; сукупність прийомів або операцій практичного чи теоретичного пізнання дійсності.

У педагогіці *метод виховання* найчастіше визначається як спосіб впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування у нього стійких переконань і певних норм поведінки. Таке визначення підкреслює об'єктну позицію вихованця у виховному процесі.

Дослідженням суті цього поняття, виявленням критеріїв класифікації методів виховання та факторів, що впливають на вибір батьками способів виховних впливів на дитину, присвячені роботи Т.Ф. Кравченко, І.П. Підласого, І.М. Трубавіної, О.Л. Хромової та ін.

І. П. Підласий характеризує методи виховання дітей в родині як способи, з допомогою яких батьки здійснюють цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість і поведінку дітей.

Дослідник підкреслює специфіку цих методів:

- індивідуальний вплив на дитину, що враховує її особистісні риси;
- залежність вибору методів від педагогічної культури батьків: усвідомлення цілей виховання, родинних цінностей і характеру міжособистісних стосунків.

Гуманістична педагогічна традиція розглядає процес виховання, у тому числі й родинного, як активну взаємодію вихователів і вихованців, їх спільну життєтворчість. Цей підхід надає вихованцю роль активного суб'єкта у виховному процесі. Так, дослідники Б. І. Ковбас і В. І. Костів визначають методи виховання як сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи.

Разом з тим, дії вихователя у виховному процесі досить різноманітні за характером, їх можна класифікувати на:

- а) вплив на вихованця, очікування змін у поведінці останнього;
- б) протидію, тобто виправлення, корекцію поглядів, звичок, комплексів у поведінці вихованця;
- в) сприяння діям і вчинкам дитини, допомогу і підтримку вихованця;
- г) взаємодію, співробітництво, спільну дію дорослого і дитини.

Це дозволяє розглядати метод виховання як спосіб дії вихователя і відповідно розширює змістове наповнення терміну.

Підвищують ефективність застосування методів у конкретній ситуації прийоми виховання, окремі методи можуть виступати прийомами у тій чи іншій виховній ситуації.

Будь-який метод виховання тісно пов'язаний із засобами виховання. Засобами виховання виступають явища оточуючої дійсності, які використовуються у виховному процесі: природа, мистецтво, різні види діяльності (гра, навчання, праця), слово, книга, традиції, педагогічна техніка (мова, міміка, рухи вихователя) тощо.

Враховуючи, що прийоми і засоби входять до структури методів виховання, методи виховання визначають як систему прийомів і засобів, що спрямовані на досягнення певної виховної мети (І.П. Підласий).

У педагогіці існують різні підходи до класифікації методів виховання. Одна з найпоширеніших класифікацій побудована на основі виділення у структурі виховного процесу певних етапів:

- 1) формування свідомості (оволодіння знаннями про норми і правила поведінки);
- 2) формування почуттів і переконань;
- 3) формування навичок і звичок у поведінці.

На практиці етапи виховного процесу взаємопов'язані, здійснюються непослідовно, а паралельно, являють собою діалектичну єдність (І. П. Підласий).

Відповідно до зазначеної структури виховного процесу виділяють три групи методів виховання (Г.І. Щукіна):

- методи формування свідомості вихованця (переконання, приклад, вимога);

- методи формування досвіду суспільної поведінки і діяльності (вправи і привчання);
- методи стимулювання поведінки і діяльності вихованців (заохочення, покарання, «вибух»).

Цій класифікації можна підпорядкувати і методи родинного виховання.

Перша група методів використовується педагогами і батьками для формування у дитини знань про норми і правила поведінки. Проте для свідомої поведінки вихованцю недостатньо знати ці правила. Необхідно формувати ставлення дитини до запропонованих норм і власних дій, систему оцінювання власних вчинків (добре або погано), створювати умови, в яких вона переконається у необхідності (або шкідливості) так діяти. Поступово на цій основі формуються переконання дитини – стійкі погляди особистості, які спонукають її до певних дій і вчинків, утримують від інших.

До цієї групи належать методи:

- 1) словесно-емоційного впливу на дитину (розповідь, бесіда, розкриття наслідків дій, вказівки, повчання, вимоги);
- 2) наочно-практичної дії (приклад батьків або інших родичів).

Пояснення, як правило, короткотривале, стисло розкриває суть норм і правил поведінки. Етична бесіда створює певні умови для осмислення дитиною тих чи інших правил, норм поведінки.

Приєм розкриття наслідків дії використовується у родинному вихованні у зв'язку з тим, що дитина має невеликий життєвий досвід і часто не може передба-

чити можливі наслідки тих чи інших власних дій. Прийом спрямований на переконування дитини утриматися від певних вчинків. Приклади використання цього прийому у невербальній формі через створення батьками відповідних виховних ситуацій для накопичення дитиною власного досвіду (частіше, негативного) описані Б. П. Нікітіним та Л. О. Нікітіною.

Умовляння — спрямоване на попередження навмисних дій дитини з метою їх гальмування.

Разом із наданням знань про правила і способи поведінки, необхідно формувати у дітей ціннісне ставлення до одержаної інформації (поганий чи гарний вчинок). Спочатку відбувається зовнішнє оцінювання вчинків дитини дорослими, які її оточують (батьки, сусіди, вихователі тощо). Згодом дитина сама починає усвідомлювати і аналізувати свої дії.

Приклад батьків — метод виховання, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування.

Вимога як метод родинного виховання

Важливим методом сімейного виховання є *педагогічна вимога*. Це метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати або загальмувати окремі види його діяльності.

Цей метод широко використовується у родинному вихованні у різноманітних формах: короткі, чіткі вказівки, прямі заборони, натяки в іронічному або гумористичному тоні, поради тощо. У сімейному вихованні

застосовуються як безпосередні, так і опосередковані вимоги, висловлені у прямій та непрямій формах. *Безпосередня вимога* спрямована на дитину, від якої вимагають конкретних дій. *Опосередкована вимога* діє на групу (колектив), а через нього — на конкретну людину. Наприклад, мама звертається до дітей: «Кличте тата й Колю, мийте всі швидше руки і до столу!».

Прямою називається вимога, яка несе в собі чітку конкретну вказівку на необхідність виконання певної дії. Наприклад, «Прибери в кімнаті», «Принеси, будь-ласка, ковдру» та ін.

Вимога у *непрямій формі* звернена більшою мірою до почуттєво-емоційного стану дитини, її інтересів і переживань. Залежно від впливу та емоційної реакції на вихованців, непрямі вимоги поділяють на позитивні, нейтральні і негативні.

Для маленьких дітей вимоги: прибрати іграшки, вмиватися і мити ріки, одягнутися, не порушувати тишу. З віком діапазон вимог розширюється: для школяра — дотримуватись режиму, готувати уроки. Найпоширенішими вимогами для дітей у родині є: підтримання порядку у квартирі; добросовісне і якісне виконання домашніх обов'язків; дотримання санітарно-гігієнічних правил, охайність; турбота про інших членів родини; дотримання сімейних традицій; повага до старших.

Головними правилами використання цього методу: систематичність, планомірність, підпорядкованість певній меті.

Вимогливість до дитини починається з вимогливості батьків до самих себе. Те, що батьки не бажають

бачити у своїх дітях, потрібно викоренити у власному характері, поведінці, життєвій спрямованості. А. С. Макаренко у «Лекціях для батьків» зауважував, що найголовнішим методом виховання є батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль над кожним своїм кроком.

Вимогливість повинна поєднуватись з повагою до дитини.

Вимоги пов'язані із впливом на свідомість вихованця, отже навіюванням. Діти у ранньому віці відрізняються особливою чутливістю до навіювання. Це пов'язано з довірливістю, відсутністю власного життєвого досвіду, розвиненою уявою, образним мисленням.

Досить часто у повсякденному житті батьки застосовують негативне навіювання. Якщо дитина часто чує від батьків, що вона неохайна, груба, неуважна, то відбувається навіювання з негативним впливом «я неохайний», «я – грубіян», «я неуважний».

Дорослі використовують навіювання з метою стримати, заспокоїти непосидючу, активну, неслухняну дитину, залякуючи їх: «Не ходи туди – там Бабай (Баба Яга)», «Не будеш слухати – тебе забере міліціонер(чужий дядя)». Мета досягається, але при цьому травмується психіка дитини, з'являються нічні страхи, дитина починає боятися темряви тощо.

Позитивне навіювання використовується для захочення і підтримки дитини. Доросла людина хвалить і підтримує дитину особливо у тих випадках, коли у дитини нічого не виходить, таким чином, у дитини розвивається впевненість у власних силах.

Але виховання тільки на основі навчання сприяє формуванню особистості, яка легко піддається будь-якому впливу. Така людина — конформіст. Тому необхідно прищеплювати дитині здатність до самостійної оцінки власної поведінки, самостійних рішень на основі власних цілей і бажань.

Під час пред'явлення вимоги важливе значення відіграє тон мовленнєвого впливу на дитину. Т.В. Кравченко, І.М. Трубавіна виділяють 4 тони мовленнєвого впливу дорослих на дитину:

«суворий» — з відповідним виразом обличчя, мімікою; що вирізняється стислим, переконливим, уповільненим темпом мови (небагатослівний, некрикливий);

«байдужий» — без емоційного забарвлення, одноманітний, монотонний;

«істеричний», що супроводжується криками, погрозами, демонструє невитриманість вихователя, його роздратованість, недобррозичливість, нелогічність, непослідовність дій і, таким чином, невпевненість, розгубленість батьків у конкретній ситуації;

«прохальний», який передає невпевненість батьків у тому, що вимога буде виконана, певним чином, принижує роль дорослого як вихователя.

Тон, яким пред'являється вимога, впливає на розуміння дитиною доцільності її виконання. Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна вказують на можливість переходу від одного тону до іншого. Наприклад, багатослів'я порушує суворість вимоги. Злість, ворожнеча, крик наближають суворий тон вимог до істеричного. Багаторазове

повторення перетворює суворість на прохання. Дитина майже не реагує на вимоги, які ставляться байдужим тоном. Батьки змушені їх повторювати багато разів, відсутність реакції дитини призводить до вибуху — батьки втрачають терпіння. Байдужий тон легко переростає в істеричний. Прохальний тон пред'явлення вимог може існувати як елемент спілкування з дитиною, проте не повинен стати єдиним способом постановки вимог. Батьки повинні варіювати тони мовленнєвого впливу на дитину, проте бажано звести до мінімуму використання істеричного тону.

Цікавою є класифікація педагогічних вимог за рівнем (силою) емоційного впливу на дитину за А. В. Зосимовським:

1) слабка форма вимоги: нагадування, прохання, натяк, порада;

2) середня форма вимоги, яка передбачає яскраво виражену категоричність, але без репресивних заходів: розпорядження, застереження, заборона;

3) сильна форма вимоги, що висловлює найвищу ступінь категоричності, беззаперечності, підкріплюється можливістю покарань: вимога-погроза, наказ.

Разом з тим, слід пам'ятати, що виховний ефект від вимоги, пред'явленої у сильній формі може бути негативним.

Методи заохочення і покарання

Методи заохочення і покарання спрямовані на досягнення певної мети: загальмувати негативні прояви

у поведінці дитини, стимулювати її позитивні дії і вчинки. Ґрунтуються вони на зовнішній оцінці і корекції вчинків дитини, використовуються у вербальній та невербальній формах.

У педагогічній літературі заохочення розглядається як метод педагогічного впливу на свідомість, почуття і волю дитини, який виражає позитивну оцінку її поведінки батьками з метою закріплення позитивних якостей і стимулювання до діяльності.

Покарання – метод впливу на особистість дитини з метою осуду чи гальмування її негативних дій, форм поведінки всупереч прийнятним нормам, спрямований на допомогу дитині зрозуміти неправильні дії, викликати почуття провини за свої вчинки.

Більшість педагогів, як теоретиків, так і практиків, висловлювались негативно про фізичні покарання як метод виховання, підкреслювали небажані наслідки таких виховних впливів: породження дитячої ненависті до дорослих, жорстокості.

Дітей частіше карають, ніж хвалять. Якщо під час вручення подарунка батьки підкреслюють, що дитина не зовсім його заслужила, очікують від неї відповідної вдячності, звинувачують у невдячності, то заохочення може легко перейти у покарання.

На практиці батьки частіше вдаються до прямих покарань, причому варіативність цього методу вища, ніж заохочень: суворий погляд або жест, відміна обіцяного, відмова від спілкування, ізоляція від оточуючих, заборона займатися улюбленою справою або тимчасове обмеження у правах («не підеш

у гості», «не будеш дивитись телевизор»), тілесні покарання.

Типовою помилкою батьків є використання одноманітних методів заохочення і покарання, серед яких домінують вербальні: зауваження, коментарі, поради, повчання, напучування, лекції. Постійне використання батьками одноманітних методів знижує їх виховний ефект.

Діапазон методів заохочення дитини в родині набагато ширший: схвальний жест, посмішка, ласкавий погляд, добре слово, подарунок, прогулянка, подорож, екскурсія, дозвіл зайнятися улюбленою справою, спільна гра, читання. Заохочення — це демонстрація просто уваги до дитини, прихильності, батьківської турботи, любові через тактильні відчуття — взяти на руки, обійняти дитину, погладити по голівці, поцілувати.

Застосування методу вимагає відповідей на такі запитання «Як хвалити?», «За що хвалити?», «Як часто хвалити?».

Психологи застерігають батьків від надмірного використання прямих заохочень і покарань, пропонуючи чергувати їх з непрямими, слабшими за силою впливу на дитину. Так, В. Л. Леві описує ефективні прийоми непрямих вербальних схвалень і покарань.

Серед прийомів непрямих заохочень (хвалити, не перехваляючи) виділяють (за В. Л. Леві):

- розповідь про позитивні дії дитини іншій людині, так щоб про це почувала й сама дитина;

- звертання до дитини за порадою як до рівної (дорослої) або старшої;
- звертання до дитини про допомогу як до рівної (дорослої) або старшої;
- «авансування» (випереджальне схвалення) — схвалення, що надихає дитину на майбутнє — хвалити за те, що буде.

Психологи наголошують, що головними заохоченнями для дитини стають не матеріальні об'єкти, а почуття батьків, їх ставлення до дитини. Так, на думку Г. Т. Хоментausкаса заохочення — «це не цукерки, подарунки, похвала, точніше — не тільки вони. Головне, щоб дитина постійно відчувала, що її люблять, поважають її індивідуальність, що сприймають її як невід'ємну частину родини. Заохочення — це довіра, спільна радість у спілкуванні з дитиною і бажання разом з нею пройти шлях її розвитку».

Оптимізують, зменшують конфліктність, спрямовують у позитивне русло стосунки між батьками і дітьми прийоми непрямих покарань. Їх можна навіть розглядати як спробу «перетворити» покарання у заохочення.

До прийомів непрямих покарань В. Л. Леві відносить:

- ігнорування вчинку або дії дитини (не помітити, не надати уваги, утриматися від оцінювання дії);
- переключення уваги дитини на інші об'єкти, дії (для дошкільнят);
- іронічне «схвалення» (у м'якій формі), яке допомагає дитині зрозуміти, що вона зробила неправильно;

- опосередковане несхвалення — розповідь про випадок із життя (у вигляді казки), власний вчинок, про який батьки шкодують.

Застосовуючи ці методи покарання потрібно уникати подвійного змісту висловлювань.

Гра у родинному вихованні

Аналізу феномену дитячої гри присвячені численні дослідження у філософській та психолого-педагогічній літературі. Гра виступає невід'ємною складовою життя людини, способом пізнання оточуючої дійсності і самої себе.

У психології гра розглядається як важливий вид діяльності дитини (Ш. О. Амонашвілі, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, С. Л. Новоселова, М. М. Рубінштейн та ін.), в якому засвоюється соціокультурний досвід попередніх поколінь, норми і цінності культури свого народу. Гра дозволяє дитині апробувати власні можливості щодо виконання соціальних ролей.

Педагогічні аспекти ігрової діяльності дитини досліджувалися у працях Ю. П. Азарова, П. Ф. Каптерева, А. С. Макаренка, К. Д. Ушинського, Ф. Фребеля та ін.

У сучасних дослідженнях підкреслюється важливість ігрової діяльності дитини у родині (Н. Ф. Круглова, Т. А. Кулікова, Г. І. Репринцева та ін.). Проте недостатньо дослідженими у педагогіці сімейного виховання залишаються питання місця і ролі гри у процесі родинного виховання, принципів організації спільної ігрової діяльності дорослих і дітей в умовах родини, ігрової позиції батьків.

Гру розглядають як засіб морального виховання дитини (Т. І. Поніманська), засіб родинного виховання (Б. І. Ковбас, В. І. Костів). Проте, враховуючи, що прийоми і засоби входять до структури методів виховання, останні можуть бути визначені як система прийомів і засобів, що спрямовані на досягнення певної виховної мети (І. П. Підласий). Таким чином, гра може виступати ефективним методом родинного виховання.

Більшість дослідників, спираючись на класифікацію методів виховання за Г.І. Щукіною, включають гру до групи методів формування свідомості вихованця – як вимогу в ігровому оформленні (А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко, І. П. Підласий, М. М. Фіцула та ін.).

Гра дозволяє змінити стиль пред'явлення вимог до дітей, тон спілкування, стиль виховання в цілому (з авторитарного на демократичний).

Спільна гра батьків і дітей сприяє встановленню між гравцями міцних і довірливим стосунків, дружньої взаємодії на глибинному емоційному рівні. У грі, особливо активній, рухливій є можливість посміятися разом. Л. Коен розглядає сміх у якості одного з найважливіших методів зближення і створення взаємозв'язку з дитиною.

Ефективність гри як методу виховання виявляється через поняття «педагогічний потенціал гри» (О. О. Репринцева), в якому виділяють наступні складові:

1) соціалізуючі, які дозволяють дитині відчувати себе частиною суспільства, опановувати норми і традиції

етнічної культури, узагальнювати досвід попередніх поколінь і засвоювати способи його трансляції нащадкам;

2) розвивальні можливості, які дають поштовх до розвитку інтелекту, емоційної сфери дитини;

3) дидактичні можливості, що полегшують входження дитини у світ знань;

4) діагностичні можливості, які допомагають простежувати динаміку інтелектуального, діяльного та емоційного зростання людини;

5) творчі можливості, що сприяють створенню умов для прояву самобутності, неповторності, унікальності людини.

Аналізуючи соціалізуючу складову педагогічного потенціалу гри, варто відмітити специфіку останньої, що проявляється у сучасних умовах. Процес соціалізації дитини у попередні епохи здійснювався на основі залучення дитини до різних видів діяльності в певній послідовності – «гра» – «праця» – «навчання». Саме таку послідовність у застосуванні виховних засобів підкреслював К. Д. Ушинський у роботі «Людина як предмет виховання»: «... гра, робота, навчання і, нарешті, саме шкільне або сімейне життя дитини – спрямовані до однієї й тієї ж самої мети – вивести людину на шлях вільної улюбленої праці ...». Тобто важливого значення у процесі соціалізації дитини набуває поєднання гри та праці. Значення такої гри-праці підкреслювали видатні педагоги Я. Корчак, Ю. П. Азаров та ін.

Сьогодні це положення обґрунтовано у психологічних дослідженнях. Встановлено, що найпридатні-

ший вік дитини для виховання інтересу до праці, бажання працювати, формування трудових навичок, звичок, — дошкільний. Провідним видом діяльності дитини у цей період є гра. Саме через ігрову діяльність, що здійснюється без примусу, зовнішнього тиску та за рахунок перенесення позитивних емоцій, які супроводжують дитину у грі, на працю — формується потреба у трудовій діяльності. Включення дитини у трудову діяльність пізніше, під час навчання у школі, несе на собі відбиток обов'язку перед дорослими, позбавляє її можливості відчувати радість від самого процесу праці, трудового зусилля, гальмує прояви самостійності і активності у роботі.

Але у процесі соціально-економічного розвитку суспільства така послідовність видозмінюється: «гра» — «навчання» — «праця». Ускладнюється навчання та збільшується період підготовки дитини до трудової діяльності без включення її у суспільне виробництво, а отже — період її «опіки» дорослими. Таким чином навчання поступово витісняє працю із життя сучасних дітей. Особливо це відчувають міські сім'ї, в яких створюються значні проблеми у сімейному вихованні.

Ось чому прогресивні педагоги підкреслювали необхідність раннього залучення дитини до трудової діяльності як необхідної умови її особистісного розвитку та соціального становлення, виступали за трудову школу, поєднання навчання і праці у суспільній системі виховання.

Аналогічний процес має відбуватися і в сімейному вихованні. Сучасна міська родина володіє достатнім

потенціалом для організації побутової, художньо-трудової та інших видів діяльності дитини будь-якого віку спільно з батьками, бабусями, дідусями: виготовлення саморобок з паперу, природних матеріалів (які зібрані з батьками під час прогулянок, по-дорожжям до лісу), ліплення, малювання, різьблення, плетіння та інших видів рукоділля.

Ігрова поведінка дорослих вимагає певного внутрішнього стану – доброзичливого ставлення до дітей, відкритості. Щоб увійти в ігровий стан, іноді батькам доводиться долати певні стереотипи. Найпоширенішими причинами відмови батьків від гри з дітьми визначаються:

1) порушення дітьми правил гри, недотримання дисципліни, порядку (батьки не витримують «вибухів» дитячої енергії, криків, безладу);

2) безпорадність, розгубленість у грі самих батьків, побоювання втратити авторитет.

Але включаючись у спільну гру, батьки повинні розуміти, що вони грають не для себе, а для дитини. Важливість гри в житті дитини розкривають розвивальні, творчі складові її педагогічного потенціалу.

У родинному вихованні відіграють важливу роль діагностичні і корекційні можливості спільної з батьками гри. При цьому батьки можуть стати ігротерапевтами для дитини:

1) гра надає дитині можливість спробувати себе у ролі дорослого, розвиває впевненість у власних силах;

2) створює відчуття єдності з іншими людьми, відновлює позитивні емоційні стосунки, які були втрачені;

3) знімає напруження, відновлює емоційну рівновагу після перевантажень, неприємностей, хвороб, піднімає настрій;

4) у грі діти розкривають перед дорослими свої думки і почуття, про які вони не можуть або не бажають говорити;

5) діти, що пережили травмуючі ситуації, виражають власні негативні почуття у грі.

Критерієм гарної спільної гри має бути задоволення, радість дитини, тому дорослим необхідно грати у ту гру, яка подобається дитині. На думку Я. Корчака, лише у грі дорослі надають дитині більш-менш широку ініціативу, визнають її право на гру. Тому у грі дитина відчуває себе вільною, певною мірою незалежною від дорослих. Разом з тим, у психолого-педагогічній літературі визначається необхідність гри дитини з дорослими. Л. Коен виділяє декілька ситуацій, в яких дітям потрібна спільна гра з дорослими, особливо з батьками, враховуючи її терапевтичний ефект:

а) складні стосунки з однолітками або дорослими (батьками, вихователями, вчителями);

б) випадки, коли дитина не може весело і невимушено грати;

в) суттєві зміни в житті дитини (знайомство з дитячим садком, школою, народження братика чи сестрички, розлучення батьків, смерть близької людини);

г) небезпечні ситуації в житті дитини.

Граючи з батьками, діти переконані, що виграють, тому почувають себе впевненіше, вільніше, розку-

тіше. Спілкування з батьками у грі створює у дітей відчуття захищеності і тепла.

Ігрова позиція батьків виявляється як здатність швидко переходити з реального плану в ігровий. Яскравий зразок ігрової позиції педагога дає А. С. Макаренко. Він розглядав гру як один з найважливіших шляхів виховання, вказуючи на значне місце серйозної, відповідальної та ділової гри у житті дитячого колективу, закликав педагогів розвивати у собі уміння гратися.

Аналіз педагогічного потенціалу ігрової діяльності показав, що гра має невичерпні виховні можливості, які необхідно використовувати не лише у колективному вихованні (дитячий садок, школа тощо), але й родинному. Ознайомлення батьків з особливостями цього виду діяльності, залучення їх до спільної з дітьми ігрової взаємодії дозволить суттєво оптимізувати стосунки в родині, підвищить ефективність виховних впливів.

Умови вибору і ефективного застосування методів сімейного виховання

На вибір методів родинного виховання впливають певні фактори:

- 1) усвідомлення батьками мети виховання;
- 2) зміст діяльності вихованця;
- 3) вікові та індивідуальні особливості дитини;
- 4) особисті і професійні якості вихователів;
- 5) фактор часу;

б) психічний стан вихованця у момент впливу на нього.

Під час вибору методів виховання необхідно враховувати вікові особливості дитини: окремі методи, що застосовуються у вихованні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку не можуть бути використані у вихованні підлітка. Так, для дітей дошкільного віку часто застосовують прямі вимоги, для старших — непрямі (прохання, порада) — «допоможи мені, будь-ласка...», які дають певний ступінь свободи вибору дії вихованцю.

Певною мірою на вибір методів виховання впливають особисті якості вихователя, його професіоналізм (у родинному вихованні — педагогічна культура і досвід виховної діяльності батьків).

Важливе значення при виборі методів виховання відіграє характер педагогічної ситуації, що склалася: в умовах, коли часу не достатньо, проте швидко необхідно загальмувати негативні дії вихованця, у ситуаціях перевиховання, використовують «сильнодіючі» методи — покарання, підкорення. У інших випадках — «поблажливіші», які потребують тривалого часу застосування — переконування, умовляння, поступове привчання.

Таким чином, обираючи той чи інший метод виховання, батьки мають враховувати не лише мету та зміст своєї дії, але й силу і тривалість емоційного впливу на дитину, прагнути передбачити наслідки застосування такого методу.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте механізм, можливості і обмеження прикладу як методу родинного виховання.

2. Який критерій покладено в основу класифікації методів виховання за В. А. Караковським:

- 1) виховання словом;
- 2) виховання справою;
- 3) виховання ситуацією;
- 4) виховання грою;
- 5) виховання спілкуванням;
- 6) виховання стосунками.

3. Який метод виховання описаний: «Ввічлива і завжди привітна вчителька формує ввічливість у своїх вихованців, а завжди світла і чиста кімната для занять, де соромно, навіть потайки кинути на підлогу обгортку від цукерки, привчає до охайності»?

4. Користуючись джерелом (Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посіб. / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. — К.: Веселка, 1998. — С. 180 — 181.), випишіть бажані та заборонені висловлювання у спілкуванні батьків з дітьми. Назвіть, які методи і прийоми виховання при цьому використовуються.

5. Ознайомтесь із фрагментом виступу дитячої письменниці Астрід Ліндгрєн на церемонії вручення їй Премії Миру (1978 р.). Обґрунтуйте власну думку про можливість застосування методів покарання у родинному вихованні.

«Скільки дітей одержали свої перші уроки насилля» від тих, кого любили», — від власних бать-

ків — і понесли цю «мудрість» далі, — передаючи її з покоління в покоління... Вони [батьки — авт.] махали різкою і називали це батьківською любов'ю. Але як багато у світі дійсно «зіпсованих дітей» — тиранів, диктаторів, гнобителів, катів. Необхідно було б дослідити, яке у них було дитинство. Я думаю, що за спиною майже кожного з них стоїть деспотичний батько або інший вихователь з різкою або батоном у руці.

...Для тих, хто кричить про необхідність «твердої руки», я хочу розповісти історію, яку почула від однієї дами. Коли вона була молодою мамою, люди вірили, що без різки гарну людину не виростиш. Вона сама у це не вірила, але одного разу її син завинив, і їй здалося, що він вперше в житті заслуговує серйозного покарання.

Вона звеліла йому піти і самому зірвати для себе різку. Хлопчик пішов і довго не повертався. Нарешті він прийшов весь у сльозах і сказав: «Різки я не знайшов, але ось тобі камінь, який ти можеш у мене кинути». Мама розплакалась, тому що раптом побачила цю ситуацію очима дитини. Син, мабуть подумав: «Якщо мама хоче зробити мені боляче, то для цього і камінь підійде».

Мати поклала камінь на поличку у кухні, де він лежав як вічне нагадування про обіцянку, яку вона дала собі у той момент, — ніякого насилля!»

6. Підготуйте повідомлення про значення гри у сімейному вихованні за «Лекціями для батьків» А. С. Макаренка.

Література

1. Игра: мыслители прошлого и настоящего о ее природе и педагогическом потенциале: Хрестоматия / Авт.-сост. Е. А. Репринцева. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭК, 2006. — 600 с.
2. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: У 3-х т. Том 2. Основи родинного виховання / Б. Ковбас, В. Костів. — Івано-Франківськ, 2006. — 288 с.
3. Козн Л. Игры, которые воспитывают / Л. Козн; пер. с англ. Л. А. Бабук. — Минск: Попурри, 2009. — 480 с.
4. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 99 с.
5. Кравченко Т., Хромова О. Сучасні методи родинного виховання: спроба визначення / Т. Кравченко, О. Хромова // Учитель. — 2000. — №4 — 5. — С.14 — 19.
6. Леви В. Л. Как воспитывать родителей, или Новый нестандартный ребенок / В. Л. Леви. — М.: Торобоан, 2007. — 416 с.
7. Повалій Л. В. Зміст, методи і форми виховання дітей у сім'ях різного типу: метод реком. / Л. В. Повалій, О. Л. Хромова. — К.: Науковий світ, 2010. — 39 с.
8. Подласый И. П. Педагогика: В 3-х кн., кн. 3: Теория и технологии воспитания / И. П. Подласый. — М.: ВЛАДОС, 2007. — 463 с.

Тема 7.

НАПРЯМИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Моральне виховання. Розумове виховання. Фізичне виховання. Естетичне виховання. Трудове виховання. Особливості організації трудової діяльності дитини в сім'ї. Економічне виховання. Екологічне виховання.

Моральне виховання

Сьогодні сім'я виступає першоосновою духовного, економічного і соціального розвитку суспільства. Їй відводиться активна роль у вихованні особистості, підготовленої до життя і праці у світі, що змінюється, формуванні її духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової та екологічної культури.

Термін «*cultura*» – латинського походження, первинне його значення обробка ґрунтів. Філософія визначає культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як сферу духовного життя людей, як механізм, який коригує поведінку і діяльність окремої особистості.

У загальному значенні культура тлумачиться як історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що виражається у типах і формах організації життя і діяльності людей, їх взаємодії, у матеріальних і духовних цінностях, які створюються ними.

Термін «культура» вказує на якісну своєрідність цивілізацій окремих історичних періодів (культура епохи Відродження, різних суспільств, народів, українська культура), особливостей життєдіяльності у певних сферах (культура спілкування, культура наукової праці).

Виховання культури певної діяльності передбачає залучення особистості до найкращого, передового, що накопичено людством, наукою і практикою. Одночасно культуру можна розглядати як результат особистісного зростання, який характеризує ступінь засвоєння культурного досвіду людства конкретною людиною, рівень розвитку її духовних сил і здібностей, рівень інтенсивності їх прояву у практичній діяльності, характер ціннісних орієнтацій на конкретному етапі розвитку особистості (В. О. Міжєріков, М. М. Єрмоленко).

Таким чином, процес виховання в родині — це спосіб залучення особистості до цінностей вітчизняної і світової культури.

Цінність — позитивна або негативна значущість об'єктів оточуючого світу для людини, групи людей, суспільства в цілому. Цінності завжди пов'язані з потребами, інтересами, соціальними відносинами. Розрізняють матеріальні і духовні, загальнолюдські, національні, класові, сімейні, особистісні цінності.

О. І. Вишневським описана система моральних цінностей виховання людини.

Абсолютні вічні цінності — загальнолюдські цінності, які приймаються людьми в умовах будь-яких

суспільно-історичних змін (любов, гармонія, правда, доброта, мудрість тощо).

Національні цінності — значущі для одного народу (патріотизм, національна гідність тощо).

Громадянські цінності — цінності, що сповідуються в демократичних суспільствах.

Сімейні цінності — духовно — моральні основи життя людини.

Можна виділити цінності, притаманні українській родині: повага до батьків, до родини, шанування традицій, звичаїв, культури народу; любов до рідної землі, відданість Україні, повага до жінки — матері, моральні цінності: справедливість, доброта, працелюбність, чесність, гуманне ставлення до людини, природи.

Моральне виховання в родині спрямоване на формування у дитини моральних норм і правил поведінки, почуттів, навичок і звичок на основі ідеалів, принципів моралі.

Завдання морального виховання в сім'ї :

- 1) формування знань про принципи, норми суспільної поведінки;
- 2) формування моральних почуттів і переконань;
- 3) набуття звичок моральної поведінки.

Важливим завданням морального виховання дитини в родині, яке підкреслюється у багатьох державних документах: концепції державної сімейної політики (1999р.), Національній програмі «Українська родина» (2001р.) та ін., є формування її духовності.

Нормативно-правові документи декларують необхідність духовного розвитку особистості дитини, проте

світський, науковий характер системи освіти, орієнтація на формування у молоді науково — матеріалістичного світогляду не створює шляхів його реалізації.

Таким чином, основним джерелом духовності для дитини має стати родина, батьки і найближчі родичі. Це передбачає науково — педагогічну розробку теоретичного підґрунтя зазначеного напрямку виховання, яка може здійснюватись в межах педагогіки сімейного виховання.

Основи родинного духовно-морального виховання розроблялися Я. А. Коменським у праці «Материнська школа». Я. А. Коменський характеризував батьківський обов'язок у піклуванні про душу дитини, а не навчання їсти, пити, ходити, говорити, прикрашатися одягом. Підкреслював, що батьки повинні розвивати у дитини : по — перше, істинне пізнання Бога; по — друге, вміння розумно керувати собою, своїми зовнішніми внутрішніми діями.

Система родинного виховання за Я. А. Коменським побудована на триєдиній меті:

- 1) віра і благочестя;
- 2) добродійність;
- 3) знання мов і наук.

Теоретичні аспекти українського духовно-морального виховання досліджувалися М. Г. Стельмаховичем. Науковець визначав духовність як сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної спрямованості особистості — її життєві інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до

життя, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе, її бажання, воля, естетичні і моральні почуття. За даним визначенням духовність тісно переплітається із моральністю, пронизує три сфери розвитку особистості: її мислення, почуття і волю.

М. Г. Стельмахович виділяв наступні завдання духовно – морального виховання в родині: формування людини високої духовності та чистої моралі. Реалізація цих завдань здійснюється через світоглядні позиції і переконання батьків, їх поведінку, вчинки, власний приклад.

Духовно-моральне виховання в родині базується на системі ціннісних орієнтацій батьків.

Ціннісні орієнтації – вибіркоче ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей. Вони характеризують вибір людини, систему її переваг. У сучасних сім'ях спостерігаються різні підходи до морального виховання: одні орієнтуються на духовно-моральні норми, закладені релігією, інші – на національні цінності, треті – на норми, які дозволяють вижити дитині у цьому суспільстві – індивідуалізм, націоналізм, жорстокість. Таким чином, сім'я закладає фундамент моральної позиції дитини.

Батьківські ціннісні орієнтації відбиваються у цілях сімейного виховання, ставлення батьків до дитини, впливають на вибір методів і засобів сімейного виховання, організацію діяльності дитини у родині.

Як зазначав В. О. Сухомлинський, особливо сприйнятливий для формування моральних почуттів і правил поведінки, таких рис і якостей особистості як

слухняність, доброзичливість, чесність є вік раннього дитинства. У цьому віці, на думку педагога, порівняно легко формуються такі моральні цінності особистості, як колективізм, дисциплінованість, працьовитість, почуття обов'язку і відповідальності, дружби, поваги до праці й людей праці.

Сім'я сприяє формуванню таких якостей як гуманізм, колективізм. Це колектив, де є взаємоповага, взаємодопомога, відповідальність. У сім'ї дитину вчать розділяти радість і горе інших, ділитися з іншими, відчувати їх настрій. Дитина починає розуміти, що для радості інших потрібно чимось поступитись, творити добро.

У підлітковому віці на цій основі відбувається формування світоглядних і морально-вольових якостей особистості – ідейні переконання, громадянська зрілість.

Проте, за останні роки сім'я втратила багато цінностей, які століттями вважались основою сімейного виховання. За даними Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіної, І. П. Підласого сучасні батьки орієнтують дітей на освіту, добробут, професійне ствердження, повагу з боку друзів, сім'ю. Орієнтація дітей на моральні цінності характерна для 11% сімей, на суспільні – для 9%, на релігійні – для 5% сімей.

Нерозуміння молодими батьками важливості і пріоритетності духовно-морального виховання серед інших напрямів виховної діяльності, низький рівень їх готовності до формування духовно-моральної культури дитини поглиблює кризу виховної функції родини.

Розумове виховання

У сучасних сім'ях зростає інтерес до проблем розумового виховання дитини, розвитку її інтелекту.

Це зумовлюється декількома причинами: поширенням наукових даних про ефективність раннього інтелектуального розвитку дитини; урізноманітненням предметного середовища, яке оточує дитину (телевізор, мобільний телефон, комп'ютер, інша побутова техніка); зростанням рівня освіченості, культури батьків; вимогами, що висувають навчальні заклади до підготовки дитини до школи.

Завдання розумового виховання в сім'ї:

- 1) розвиток дитячої допитливості, формування пізнавальних інтересів дитини;
- 2) розвиток відчуттів (зорових, слухових, смакових, тактильних, нюхові);
- 3) формування культури розумової праці;
- 4) розвиток потреби та вмінь самостійно здобувати знання.

Пізнання дитиною оточуючого світу у дошкільному віці відбувається у конкретному житті: у процесі спілкування з дорослими, грі, дитячій праці. Для розвитку мовлення і пізнавальної активності дитини батькам необхідно частіше спілкуватися з дитиною, обговорювати проблеми, ділитися враженнями. Пізнання світу починається із дитячих запитань. Тому батьки повинні з увагою ставитися до запитань дитини, відповідати на них, заохочувати дитину до самостійного пошуку відповідей, висловлювання власної

думки: «А як ти сам вважаєш?». Шукати відповіді на запитання разом з дитиною в літературі, інтернеті.

Важливе значення для розвитку пізнавальної активності, мови дитини мають прогулянки. Спостереження за явищами і процесами у живій природі вчить дитину порівнювати, аналізувати, робити висновки.

Для цілеспрямованого розвитку мислення, уяви дитини використовують загадки, логічні задачі, ребуси, головоломки, які пропонуються періодичними дитячими виданнями, наприклад, журналами «Пізнайко», «Малятко» та ін.

Мова є засобом інтелектуального, морального, естетичного виховання дитини. Розвиваючи словниковий запас дитини, потрібно дбати про чистоту її мови. Важливе значення у цьому процесі відіграє приклад батьків та інших родичів.

Важливим засобом виховання є дитяча література. Читаючи книжки для дитини, необхідно звертати увагу на їх авторів, художників, які ілюстрували видання. Таким чином формується культура читання, повага до книги. Важливо формувати у дитини бережливе, шанобливе ставлення до книги.

Для того, щоб сформувати у дитини любов до читання, необхідно створити власну домашню бібліотеку. Батькам слід бути обізнаними з класичними літературними творами для дітей. Бібліотека повинна містити не лише художні твори, але й періодичні видання, енциклопедії, словники. Дитину можна записати у бібліотеку, відвідувати її з дитиною і разом вибирати книжки.

Читання вголос може стати досить цікавою формою дозвілля для всієї родини. Коли тато або мама декілька вечорів читають дитині цікаву книгу, обговорюють її, обмінюються думками, герої цієї книги ніби стають членами родини. Зміст таких книг краще запам'ятовується, вони стають улюбленими.

Слухаючи казку або оповідання, дитина ототожнює себе з героями, які їй подобаються. Разом з ними проявляє хоробрість, доброту, ризикує заради інших, сумує, перемагає темні сили. Книга вчить дитину розрізняти добро і зло, цінувати працю і вірність.

Телебачення як засіб масової інформації виконує декілька функцій: освітню, виховну, дозвіллеву. Телепрограми впливають на інтелект, емоції людини. Лікарі-гігієністи стверджують, що телебачення негативно впливає на здоров'я дитини: зір, слух, центральну нервову систему, тому у літературі встановлюються певні гігієнічні норми щодо перегляду телепередач залежно від віку дитини.

Відомо, що діти, які багато часу проводять біля телевізора, збуджені, роздратовані, швидко втомлюються, скаржаться на головні болі. Такі діти мало читають.

Привабливість аудіовізуальної інформації та легкість її сприйняття на відміну від читання книги (особливо, якщо дитина повільно читає і для неї читання — важка праця) пояснює тотальне захоплення телевізором (і комп'ютером). Перегляд телепрограм у багатьох сім'ях замінює і поступово витісняє спілкування між членами родини.

Тому важливо дивитись передачі не поряд з дитиною, а разом з нею, знайомити її з основами телемістцтва, розповідати, як готується телепередача. Під час перегляду екранізованих літературних творів бажано обговорити з дитиною, чим відрізняється книга від екранізованої версії твору.

Діти — основні глядачі рекламних роликів, в яких людина виступає в ролі споживача і користувача тих чи інших товарів, послуг, в рекламі відсутні ролі людини як діяча, мислителя, творця. Рекламні слогани міцно утримуються в пам'яті дитини, і зовсім непотрібна річ може стати нав'язливою ідеєю. На підсвідомому рівні людина вибирає у магазині серед однакових продуктів частіше ті, які рекламуються на телебаченні.

Альтернативою телевізору для сучасних дітей стає комп'ютер. Більшість сучасних батьків скаржаться на те, що діти дуже багато часу проводять за комп'ютером, нехтуючи уроками, читанням, малюванням, заняттями спортом, безпосереднім спілкуванням з друзями, тобто традиційними для цього віку видами діяльності.

Проблему можна поділити на дві складові: захоплення комп'ютерними іграми вдома, відвідування комп'ютерних ігрок. Медичні дослідження доводять, що світлове мерехтіння дисплея нав'язує свої ритми корі головного мозку, що може призводити до епілептоїдних приступів у дитини.

Психологи відмічають, що особливо захоплюються комп'ютерною технікою діти з заниженою самооцін-

кою, ті, що мають труднощі у спілкуванні. Виконання будь-якої діяльності потребує від людини певних зусиль. Комп'ютерні ігри дозволяють дитині відчувати власну силу, не докладаючи до цього ніяких зусиль, просто натискаючи кнопки.

Проте крім агресивних комп'ютерних ігор є й інші: навчальні, розвивальні, творчі. Тому для використання у родинному вихованні комп'ютерної техніки потрібен виважений підхід.

Естетичне виховання

Художньо-естетичне виховання в сім'ї повинно спрямовуватись на формування у дітей естетичної культури.

Виділяють наступні завдання естетичного виховання:

- 1) формування естетичного сприйняття прекрасного у навколишньому світі;
- 2) оволодіння знаннями у галузі світового і народного мистецтва, музики, архітектури, ремесел;
- 3) розвиток естетичного сприйняття творів мистецтва;
- 4) формування естетичних смаків, уявлень про прекрасне і потворне, піднесене і низьке, трагічне і комічне;

5) розвиток художніх здібностей дитини, набуття досвіду творчої діяльності у різних сферах мистецтва.

У процесі естетичного виховання дитина вчиться сприймати і відчувати красу у природі, соціумі, людських стосунках і почуттях, праці і побуті людини.

Важливими засобами естетичного виховання є природа і мистецтво. Спочатку дитина залучається до народної культури (мелодії народних пісень, казки, прислів'я, приказки, скоромовки). Поступово відбувається знайомство з різними видами мистецтва: образотворчим і декоративно – ужитковим, літературою, музикою, поезією, театром, кіно. Старші діти дошкільного віку мають орієнтуватись у видах мистецтва, знати найвідоміших письменників, композиторів, художників, артистів.

Виховання естетичного сприйняття природи починається з уміння бачити красиве, слухати «музику природи», дивитись на природу очима художника, музиканта, поета. Цьому допоможуть екскурсії в парк, ліс, на річку, озеро, море. Спостерігаючи разом з батьками «звичайні» природні явища і об'єкти – захід сонця, небо, дощ, снігопад, блискавку, веселку, дитина вчиться бачити прекрасне, милуватися ним. При цьому можна створювати художні образи: танок сніжинок, пісня дощичку, посмішка сонечка.

Спостерігаючи за різноманіттям рослинного і тваринного світу, дитина вчиться сприймати яскраві і ніжні барви листочків, травички, пір'ячка пташок, соковиті відтінки ягід і фруктів.

Поштовхом для розвитку дитячої фантазії стануть спостереження за хмаринками, які плывуть, біжать по небу наче чудернацькі велетні, казкові тварини.

Природа – невичерпне джерело художньо-естетичної діяльності дитини. Гілочки, кора, плоди шипшини, жолуді, шишки, реп'яхи, засушені квіти і листя

будуть основою цікавих саморобок, прикрас, композицій. Цікаві фігурки можна створювати з ягід, фруктів, відварених овочів, прикрашати ними страви і, таким чином, дбати про естетичне оформлення страв.

Власні спостереження за цікавим у природі можна відбити у малюнках, фотографіях, віршах, казках.

Разом з батьками дитина може створювати книжки-саморобки з картинками, малюнками, віршиками, казками про природу.

Крім природних матеріалів у художній творчості з дітьми використовуються й інші: білий і кольоровий папір для аплікацій, новорічних саморобок, складання фігурок оригамі, пластилін, глина, пластика, солоне тісто, фломастери, кольорова крейда, фарби, тканини, фетр для створення м'яких іграшок, аплікацій, колажів, бусинки і бісер для прикрас, оформлення виробів.

Головний прийом у такій роботі — «разом з дитиною», батькам потрібно створювати умови для копіювання, спільної творчості з батьками і самостійних творчих пошуків дитини.

Досить ефективним може виявитися і прийом «керівник», коли дитина керує роботою, самостійно обирає матеріали, способи оформлення виробу, а батьки виконують роботу «трохи невпевнено», просять у дитини допомоги, а не демонструють і підкреслюють власні прекрасні вміння у малюванні, ліпленні. Головна мета при цьому — допомогти дитині відчути впевненість у власних силах, підтримати її прагнення навчитися виконувати складні операції, підбадьорювати і заохочувати її на етапі формування первинних умінь.

Фізичне виховання

Педагогіка розглядає фізичне виховання як невід'ємну складову у підготовці всебічно розвиненої молодшої людини, здатної успішно працювати в різних галузях господарства і соціально – культурної сфери, захищати Батьківщину.

Велику увагу розвитку фізичних здібностей дітей, зміцненню волі і характеру особистості вихованців приділяли Дж. Локк, Я. А. Коменський, Ж. – Ж. Руссо, К. Д. Ушинський та ін. Теоретичні основи фізичного виховання дітей та підлітків в родині були розроблені П. Ф. Лесгафтом.

Серед головних завдань фізичного виховання виділяють наступні:

- 1) оволодіння санітарно – гігієнічними знаннями та вміннями, навичками гігієни;
- 2) виховання у дитини потреби в регулярних заняттях фізичною культурою, дотримання режиму дня;
- 3) формування у дитини потреби зміцнення власного здоров'я;
- 4) утвердження здорового способу життя.

Розв'язання завдань фізичного виховання потребує комплексного підходу.

Традиційно система фізичної підготовки реалізується через суспільні інститути: дитячий садок, навчально-виховні та культурно-освітні заклади.

Більшість програм фізичного виховання розрахована на досягнення кількісних показників фізичної підготовленості дітей і підлітків, на результативність

при виконанні певних рухів, фізичних вправ або на участь у спортивних змаганнях. Зміст програм не завжди узгоджується з головною метою фізичного виховання в родині – зміцненням здоров'я і гармонійним розвитком кожної дитини.

У сучасних умовах зростає роль сім'ї у фізичному вихованні дитини. Основи формування здоров'я дитини, культури його збереження закладаються саме у сім'ї. Відповідальність за фізичне виховання дітей несуть насамперед батьки.

Але найчастіше в сім'ях саме галузь фізичного виховання дитини відходить на другий план. При цьому батьки не докладають зусиль для зміцнення її здоров'я, профілактики захворювань. Недостатньо уваги приділяють розвитку рухів, фізичних якостей, культурно – гігієнічних навичок.

Ставлення дітей до власного здоров'я, занять фізкультурою і спортом багато в чому залежать від серйозності поглядів батьків на фізичне виховання, їх особистого прикладу.

Фізичне виховання у сім'ї ґрунтується на здоровому способі життя родини, правильній організації розпорядку дня, загартуванні, заняттях спортом, туризмом.

Сучасні сім'ї досить неоднорідні за рівнем організації фізичного виховання дітей. Виділяють три типи сімей за цією ознакою – «спортивні», «середні», «неспортивні». У спортивних сім'ях батьки займалися (або продовжують займатися) спортом, мають певний досвід, знання, навички, виявляють високу фізкуль-

турно-спортивну активність. Існують родини, в яких ніколи не проводили з дітьми спеціальних спортивних занять або займалися такою роботою несистематично.

Фізичне виховання дитини в родині охоплює такі напрями:

- 1) гігієнічне виховання;
- 2) раціональний режим дня;
- 3) раціональне харчування;
- 4) загартовування організму;
- 5) заняття фізичною культурою і спортом.

Гігієнічне виховання – створення відповідних гігієнічних умов для розвитку дитини (чистота, порядок, меблі, пристосовані до росту дитини, натуральний одяг, предмети особистої гігієни – гребінець, рушничок, носовичок); виховання звички мити руки, чистити зуби, приймати душ, користуватись носовичком, прибирати ліжко, доглядати за одягом, взуттям. Важливу роль у гігієнічному вихованні має особистий приклад батьків, може допомогти дитяча література – К. Чуковський «Мойдодир».

Проблема дитячого харчування у сучасних молодих сім'ях пов'язана з двома негативними тенденціями: 1) посилена увага до проблеми харчування дитини, що може викликати ожиріння; 2) байдуже ставлення до того, що і коли їла дитина.

Серед основних порушень у дитячому харчуванні виділяють: надлишок вуглеводів і жирів тваринного походження в їжі дитини; дефіцит овочів і фруктів; порушення режиму харчування; недостатня кількість вітамінів (особливо у зимовий і весняний періоди).

Порушення харчового режиму відбувається найчастіше у святкові дні, коли дітям купують солодощі, морозиво, солодкі напої. Якщо дитину «переводять» на дорослий стіл, це не завжди відповідає фізіологічним особливостям організму, що росте і розвивається (смажені продукти, спеції, ковбаси, багаторазове підігрівання їжі, консерви).

Разом з тим, існують сім'ї, де діти хронічно не їдають.

Організовуючи харчування дитини, батьки не завжди дотримуються правила про те, що під час їжі не потрібно займатись іншими справами: читати, дивитись телевізор.

Не можна заставляти дитину їсти (дитячий організм досить чутливий до прийому тих чи інших продуктів харчування). Відомо, що та їжа, яку примушували їсти в дитинстві, не буде подобатись їй у дорослому житті.

Ще одна проблема харчування дитини: дитина як правило, звикає до одноманітних страв і відмовляється від нових і корисних. Батьки можуть організувати дегустацію страв із різними добавками (каші з родзинками, горіхами, варенням, добавками, які змінюють колір і смак страви); разом з дитиною придумати назви новим стравам («Розкопки древніх скарбів» — для каш, супів).

Головне, що повинні пам'ятати батьки — не примушувати дитину їсти, пропонувати вибір стави, цікаво оформляти їжу і подавати її яскравому посуді.

Раціональний режим дня — відведення часу для сну, прогулянок, прийому їжі, ігрової, навчальної, трудової

діяльності, вміння планувати час. Дитина багато рухається, тому їй необхідний повноцінний відпочинок. За півгодини до сну необхідно припинити ігри, не сварити дитину, не з'ясовувати з нею стосунки. Створити певні затишні умови — тиша, неяскраве світло, свіже повітря. Якщо дитина недосипає, вона буде мати проблеми у навчанні (із 100 дітей — 61 дитина). Сон забезпечує високу працездатність організму.

Для дитини молодшого шкільного віку треба дотримуватися режиму навчальної праці. Відповідно — слід обмежувати перегляд дитиною телевізійних програм протягом тижня для школярів. Під час навчання діти мало бувають і на свіжому повітрі. Це викликає кволість, «кисневе голодування».

Дотримуватись режиму дня допоможуть такі прийоми: власний приклад батьків; дотримання режиму «разом з дитиною»; прийом «керівник» — дитина нагадує батькам про виконання елементів режиму дня. При цьому необхідно підтримувати дитину (не сварити її, якщо вона забула про це доручення); створювати ситуацію успіху (хвалити за кожну самостійну спробу виконувати режим).

Загартовування організму. Фізіологічні механізми теплового обміну у новонародженої дитини не повністю сформовані. У дитини висока віддача тепла, що може привести до швидкого переохолодження або перегрівання.

Необхідно з дитинства тренувати апарат терморегуляції, не перегрівати дитину ($t=180\text{ C}^\circ$, раціональний одяг).

Загартовування організму — система заходів, що забезпечують опір організму зовнішнім впливам. Загартовуючі процедури побудовані на контрасті температур: ходити босоніж по підлозі, траві, землі, піску, сон на свіжому повітрі, сонячні ванни, купання. Розпочинати загартовувати дитину необхідно влітку і пам'ятати, що через 1-1,5 місяці загартованість організму зникає, якщо не підкріплюється постійно.

Методики загартовування поділяють на традиційні і нетрадиційні. Традиційні (всі процедури здійснюються у межах позитивних температур: душ, ванни, сонячні і повітряні ванни).

Нетрадиційні методи загартовування — обливання, ходіння босоніж по снігу, обтирання снігом, «моржування». Екстремальні холодові перевантаження викликають різку зміну, перебудову всіх фізіологічних систем (найчутливіші до цього нервова система і нирки). Тому масове розповсюдження нетрадиційних методів загартовування заперечується.

Сучасна науково-популярна література містить величезну кількість порад батькам щодо гігієнічного виховання дитини, організації раціонального режиму, системи харчування та загартовування. Спеціалісти радять батькам стримано сприймати інформацію про нетрадиційні методи загартовування, досить обережно їх використовувати.

Батьки повинні придбати для дітей різноманітний спортивний інвентар: м'ячі, бадмінтон, ковзани, лижі; оцінювати фізичний розвиток дитини, влашто-

увувати сімейні тренування, змагання, туристичні походи тощо.

Бажана спільна участь батьків і дітей в організації спортивного дозвілля. Якщо ж батьки залишаються байдужими до цієї справи – байдужість виникає і у дітей.

Систематичні заняття гімнастикою, бігом, використання тренажерів, спортивних центрів у домашніх умовах потребує від батьків дотримання правил безпеки, чіткого дозування навантаження, врахування вікових особливостей дитини, запобігання перевантаженню.

Вихованню здорової дитини сприяє позитивне емоційне середовище сім'ї, домінуючий оптимістичний настрій.

Щоб допомогти дитині бути здоровою, засвоїти навички гігієнічної поведінки необхідна батьківська любов, бажання допомогти дітям, їх розумна вимогливість і повсякденний здоровий стиль життя як взірець для наслідування. Про здоров'я необхідно дбати, доки ще не вичерпані його природні резерви.

Трудове виховання

Трудове виховання підростаючого покоління – сфера виховної діяльності, якій приділяли велику увагу вітчизняні і зарубіжні педагоги.

Інтерес становить дослідження основ трудового виховання у родині, враховуючи, що остання формує ставлення людини до трудової діяльності, її результатів, сприяє виробленню трудових умінь, навичок,

звички до трудового зусилля, орієнтує дитину на вибір певної професії. У побутовій праці дитина накопичує власний досвід організації діяльності.

Головні завдання трудового виховання в родині:

- 1) формування у дитини любові до праці;
- 2) формування поваги до людей праці, результатів діяльності;
- 3) виховання працелюбності;
- 4) підготовка до свідомого вибору професії.

Питанням трудового родинного виховання в різні історичні періоди були присвячені праці А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, П. М. Щербаня та ін., багатий досвід трудового виховання накопичений народною педагогікою. Саме вони складають той теоретичний та практичний доробок організації трудового виховання в українській родині, що вивчається педагогікою сімейного виховання.

Разом з тим, у наш час спостерігається зниження уваги батьків до формування у дітей трудових умінь і навичок (Т. В. Кравченко, В. Г. Постовий, І. М. Трубавіна).

Виявлення основних тенденцій цього процесу та умов трансляції родинних трудових традицій можливе на основі порівняльного аналізу організації трудового виховання в патріархальній та сучасній українських родинах.

Аналізуючи трудові виховні традиції української родини, педагогіка сімейного виховання спирається на надбання української етнопедагогіки, її ідеали, основні принципи і засоби.

Серед виховних ідеалів, що сформувалися в українській педагогіці, науковці (О. Б. Будник, Є. І. Сявавко) виділяють постійний, який пронизує усі історичні епохи – людина праці – гречкосій, робітник, господар. Сучасні дослідники підкреслюють необхідність відродження ідеалу доброго господаря, що дбайливо ставиться до свого майна, вміє зберігати його, раціонально використовувати та примножувати. Цей процес – важливе завдання трудового родинного виховання у сучасних умовах.

Виховний ідеал господаря у народній педагогіці нерозривно пов'язаний із принципом виховання у праці. Як зазначає М. Г. Стельмахович, цей принцип виходить із «золотого правила» української етнопедагогіки, згідно з яким «людина виховується у праці, через працю і для праці». Для східних слов'ян та їхніх предків-праслов'ян, як і для інших народів, праця виступала основним засобом передачі соціального досвіду молодому поколінню, а отже основним засобом навчання і виховання. На цьому етапі розвитку людства домінували суспільні форми виховання. З утворенням моногамної патріархальної родини піклування про дітей та їх підготовку до життя покладається на батьків.

Поширеність і тривалість існування сімей патріархального типу на території України в XVII – XIX ст. дає можливість розглядати їх як основне джерело для наслідування народних трудових традицій.

Трудове виховання органічно вписувалось у процес життєдіяльності патріархальної родини, в якій посилюючою працею були зайняті всі. Родинне вихо-

вання залишалося у своїй основі трудовим. Важливими чинниками сімейного трудового виховання виступали: приклад батьків і старших, активність самої дитини, спільна трудова діяльність батьків і дітей. Перший досвід трудової діяльності дитина одержувала в сім'ї.

Мала дитина прилучалася до праці поступово, вчилася навичкам самообслуговування, виконувала певні трудові доручення. Трудова діяльність дитини розпочиналась з раннього віку — «відтоді, відколи вміє сама орудувати ложкою — набирати їжі й нести до рота» (М. Г. Стельмахович).

Безумовно, специфічний уклад життя сільської родини накладав відбиток на характер роботи — це була, в основному, побутова, сільськогосподарська і ремісничка праця, тісно пов'язана з релігійними традиціями і святами.

Для патріархальної родини характерний чіткий розподіл праці на суто чоловічу і жіночу. Розділення трудових обов'язків між усіма членами родини, викликане економічною необхідністю, сприяло досягненню високої ефективності і продуктивності праці. За даними досліджень (Н. М. Дуда, А. Й. Капська) чоловічими вважались такі види робіт: оранка, сівба, збір врожаю, заготівля сіна і дров, виготовлення і ремонт сільськогосподарського реманенту, догляд за худобою. Чоловік також був представником своєї родини у громадських та державних органах. Діяльність жінки за традиціями не виходила за межі родини: приготування їжі, виготовлення одягу, вихо-

вання дітей, підтримання порядку в хаті, догляд за городиною, птицею, домашньою худобою. Чоловіки виконували важку фізичну роботу, проте, жіноча праця займала більше часу у порівнянні з чоловічою.

Аналізуючи трудові традиції українців Карпат кінця XIX – початку XX ст., Н. М. Дуда зазначає, що горяни виробили цілу низку виховних прийомів залучення дитини до трудової діяльності:

1) персональна передача трудового досвіду дитині за принципом – «роби, як я»;

2) психологічний вплив на дитину з метою підготовки її до того чи іншого виду діяльності;

3) виконання різного роду обрядових дій, направлених на орієнтування людини як виконавця певних робіт.

Як приклад останнього, дослідниця наводить опис обряду у час появи дитини на світ: у новонародженого хлопчика пуповину відрізали на сокирі чи косі (щоб був добрим господарем), у дівчинки – на гребні або серпі, щоб була доброю пряхою чи жницею.

Великий вплив на розвиток дитини у патріархальній сім'ї мало її побутове оточення: рідна оселя, меблі, побутові речі (рушники, килими, доріжки, посуд, одяг), знаряддя праці. Речі, виготовлені з любов'ю самотніми майстрами, часто самими батьками, бабусями, дідусями, іншими родичами, дбайливо прикрашені орнаментами. Яскраві кольори, багаті орнаменти вабили дитину, збуджували її уяву, спонукали відтворити побачене, формували естетичний смак.

З метою психологічної підготовки дитини до праці застосовувались різноманітні засоби: народні казки, пісні, приказки і прислів'я, а також ігри і іграшки, в яких імітувались елементи господарської діяльності дорослих.

Через ігрову діяльність дитина залучалась до трудових дій, спостерігаючи, як бабуся або старші брати і сестри виготовляли іграшки, намагалась самостійно змайструвати їх.

У процесі дорослішання дитини її праця поділялась за статевим принципом: дівчаток навчали прясти, шити, вишивати, хлопчики допомагали батьку орати, боронувати, вчилися косити, доглядати за тваринами. Трудове виховання дітей старшого віку виходило за межі родини. В українських селах склалися «громадські» форми організації життя молоді: пастушення, дівчачі і хлопчачі гурти, дівоцькі і парубоцькі громади, вечорниці, досвітки, свята. Тут діти мали можливість порівняти власні вироби з саморобками інших, оцінити свою майстерність, почути зовнішню оцінку своєї роботи, обмінятись цікавими ідеями, що надихали на нову творчість. Невміння виконувати роботу відповідно до свого віку засуджувалось у середовищі дітей-однолітків (Є. І. Сявавко).

П. М. Щербань підкреслює велику повагу в українських родинах до результатів хліборобської праці, про що свідчить традиція шанування хліба (зустріч гостей хлібом-сіллю, благословення молодят). Ставлення до хліба з повагою, як до святині, в яку вкладена людська праця, сприяло не тільки трудовому, а й моральному вихованню підростаючого покоління.

Таким чином, у народній педагогіці трудове виховання дітей досить тісно перепліталось з іншими складовими: моральним, розумовим, фізичним, естетичним вихованням.

Узагальнюючи досвід трудового виховання, накопичений народною педагогікою, К. Д. Ушинський сформулював основні завдання цього напрямку виховання, які не втрачають своєї актуальності сьогодні. На думку видатного педагога, виховання повинне:

- «...розвинути в людині звичку і любов до праці»;
- «...дати їй можливість знайти для себе працю в житті»;
- «...запалити в ній жагоду серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим».

Отже в українській етнопедагогіці склалася своя система трудового виховання підростаючого покоління, яка враховувала самотність українців і ґрунтувалася на трудовій діяльності вихованців, мала свій ідеал, завдання, принципи, методи і засоби.

Внаслідок розвитку промислового виробництва в Україні у ХХ ст., зростання міст, збільшення міського населення, в цей період певну частину стали складати робітничі сім'ї, уклад життя яких суттєво змінюється. Як зазначає В. М. Дружинін, пролетаризація сприяє підвищенню авторитета жінки у робітничій родині за рахунок падіння авторитета чоловіка (авторитет жінки в сім'ї робітника вищий, ніж у сільській). На думку дослідника, радянська влада нав'язує жінці домінуючу роль в сім'ї, позбавляє батька основних

батьківських функцій. У цей період відповідальність за родину в цілому покладається на жінку. Поступово утворюються сім'ї так званого перехідного типу — нуклеарні, малодітні на відміну від багатопоколінної, багатодітної патріархальної родини.

Разом з тим відбуваються певні зміни у господарсько-економічній функції і функції соціалізації, які виконувала родина. За даними соціологічних досліджень (А. Й. Капська), господарсько-економічна функція втрачає провідну роль, проте залишається достатньо важливою і для сучасної родини. Поступово зменшується роль сім'ї у процесі соціалізації дитини. Якщо у патріархальній родині всі знання і вміння дитина отримує в сім'ї, то у радянські часи завдання освіти і виховання підростаючого покоління значною мірою бере на себе держава.

Значні структурні і функціональні перетворення у сільських та міських сім'ях впливають на характер стосунків між подружжям, батьками і дітьми, підсилюючи роль психологічної функції сім'ї. Виділяються сім'ї, в яких інтереси сконцентровані в системі «батьки — діти» (дітоцентристський тип сім'ї), або на перший план виходять стосунки між подружжям (подружній тип сім'ї). У малодітній сім'ї дитина неминуче перетворюється на об'єкт підвищеної уваги, турботи і любові батьків. Масове поширення сімей цього типу характерне для нашої країни у 50-х роках ХХ ст. За даними досліджень на дітей такі родини витрачають від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ сімейного бюджету (С. Г. Вершловський, С. І. Голод).

З середини 60-х років ХХ ст. формуються родини подружнього типу. Батьки в такій сім'ї відмовляються підпорядковувати власні інтереси інтересам дітей, прагнуть створити умови для самореалізації дитини. Разом з тим, відбувається відокремлення дитячого світу від світу дорослих. Відстань між поколіннями поглиблюється в умовах розвитку сучасної культури, коли молоді люди накопичують життєвий досвід, якого не було і не буде у старшого покоління.

Глобальні соціально-економічні зміни, розвиток сім'ї як соціального інституту у ХХ ст. сприяли зростанню наукових інтересів до проблем родинного виховання. Теоретичні основи трудового родинного виховання в цей період на Україні розроблялися А. С. Макаренком. Визнаючи важливу роль праці у сімейному вихованні, А. С. Макаренко планував присвятити третій том «Книги для батьків» трудовому вихованню дитини і вибору професії. Аналіз переліку видів дитячої праці, трудових доручень, запропоновані А. С. Макаренком у «Лекціях для батьків», показує, що вони містять різновиди побутової і сільськогосподарської праці, передбачають допомогу дорослим та надають дитині можливість виявити самостійність у роботі, приймати власні рішення. Окремі з цих видів робіт пов'язані із самостійним плануванням і виконанням трудових дій, що сприяє формуванню у дітей загальнотрудових умінь і навичок: планувати і здійснювати роботу, контролювати і коригувати власні дії, оцінювати результати. Наприклад, відповідати за певну ділянку

на городі, квітнику, починаючи від планування, сівби, та збирання плодів.

Важливого значення А. С. Макаренко надавав потужній праці, в якій дитина може виявити свою самостійність у виборі шляхів і методів виконання трудового завдання, і водночас, формуванню звички до трудового зусилля, що досягається постійним ускладненням трудового завдання. Антон Семенович вважав, що чим складнішим й самостійнішим буде трудове завдання, тим воно буде кращим з педагогічного погляду. Педагог підкреслював також, що у домашній роботі не повинно бути різючої різниці у трудовому навантаженні батьків і дітей.

Трансформація структури, функцій, цінностей української родини в радянський період торкнулася і системи трудового родинного виховання. У сім'ях дітоцентричного типу характерне прагнення батьків забезпечити своєю працею задоволення усіх потреб дитини, оберігання її від зусиль, труднощів, турбот. Як наслідок, діти, що виховувались у таких сім'ях, виявляли у дорослому житті інфантилізм, непристосованість до життя, нездатність нести особисту відповідальність.

Особливо гостро негативні тенденції щодо організації трудового родинного виховання починають проявлятися у повоєнні роки, на них звертав увагу батьків В. О. Сухомлинський: споживацький характер способу життя дітей, нескінченні розваги, дитяча бездіяльність, «неробство і прагнення батьків уберегти дітей від праці, полегшити їхнє життя». Таке

виховання педагог вважав помилкою, відмічав, що воно породжує «тонкі, ніжні корінчики, що несуть поживні соки ліношам, неробству, дармоїдству, безсердечності, байдужості до того, що для мене працюють інші люди...». Аналогічні думки знаходимо у «Повчаннях» Володимира Мономаха: «Лінощі ж усьому лихому мати» або ж словах К. Д. Ушинського про гидку звичку, коли «... людина залишається без роботи в руках, без думки в голові, тому що в ці саме хвилини псується голова, серце і моральність».

В. О. Сухомлинський підкреслював, що вчинки, інтереси дитини не повинні зосереджуватись на задоволенні лише її потреб, бо це формує підвищені вимоги до оточуючих, до життя, споживацьку психологію. На його думку, спонукою людських вчинків крім задоволення власних потреб (елементарної, примітивної спонуки), має бути обов'язок (тонша, мудріша спонука).

Досить тонко описав В. О. Сухомлинський зв'язки між трудовим, розумовим і естетичним вихованням, відмічаючи, що виток здібностей і обдарувань дітей — на кінчиках їхніх пальців. В. О. Сухомлинський вважав неприпустимим і дуже шкідливим відставання трудового життя людини від життя інтелектуального.

У кінці ХХ ст. негативні процеси у трудовому родинному вихованні посилюються. За даними С. В. Ковальова, поширюється тенденція «оберігання» дитини з перших років життя від трудових доручень, труднощів. У зв'язку з ускладненням шкільної про-

грами, збільшенням навчального навантаження старшокласників спостерігається їх звільнення від домашніх обов'язків у порівнянні з учнями 6-8 класів. Більшість педагогів визначають хибність такої виховної тактики батьків, зазначаючи, що саме у побутовій домашній праці формуються необхідні для навчання риси: організованість, самостійність, охайність, а також позитивне ставлення до праці розвиваються вольові якості, почуття господаря; закладаються основи трудової культури та діяльності.

Результати досліджень того часу свідчать (С. В. Ковальов, В. Г. Постовий), що для більшості міських сімей характерні невизначеність розподілу трудових обов'язків між дорослими членами родини, ситуативність у веденні домашнього господарства. Як наслідок, у багатьох сім'ях не визначені права і обов'язки дітей у сфері ведення господарства, залучення дітей до домашньої праці відбувається через тимчасові доручення, а не постійні обов'язки. Встановлено, що діти з міських сімей виконують домашню роботу, яка не потребує особливих знань і вмінь: купівля продуктів, прибирання оселі, миття посуду. Наявність побутової техніки значно полегшує таку роботу.

Недооцінювання сучасними батьками виховних можливостей праці поглиблює кризу трудового сімейного виховання на сучасному етапі.

Сьогодні можна чітко розмежувати виховні можливості міської і сільської родин щодо організації трудового виховання. Сільська родина в більшій мірі зберегла традиції української родинно-побутової

культури, в такій сім'ї створюються можливості для тісного зв'язку дітей і дорослих, діти з раннього віку залучаються до спільної праці з батьками.

Так, за результатами досліджень В. Г. Постового, Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіної спільна трудова діяльність батьків і дітей характерна для 95,6% сільських і тільки для 11% міських родин. Відзначаються різновиди такої роботи: допомога дітей по господарству, на городі, догляд за свійськими тваринами, торгівля продуктами власного виробництва, участь у малому бізнесі, заняття народними ремеслами. Отже, сім'я дає можливість дітям спробувати свої сили в різних видах діяльності, визначити власні інтереси, накопичити певний досвід.

Відсутність спільних інтересів, спільної діяльності дорослих і дітей, зменшення участі або відсторонення дитини у будь-якому віці від загальносімейних справ знижує вплив батьків на поведінку дитини, сприяє відчуженню поколінь. Батьківське прагнення до взаємодії, зацікавленість і участь батьків у заняттях дитини та включення її у спільні справи створюють умови збереження і трансляції трудових родинних традицій.

Значно важче організувати трудове виховання у міській, особливо нуклеарній сім'ї. У більшості сучасних міських родин діти не можуть сформувати уявлень про чоловічу роботу (якщо батько не виконує домашніх побутових робіт, не знайомить дітей зі своєю професійною діяльністю), проте мають чіткі уявлення про жіночу побутову працю.

Має свою специфіку організація трудового виховання у неповних родинах. У таких сім'ях діти частіше залучаються дорослими до побутової праці, за власною ініціативою активніше допомагають по господарству, ніж з однодітних (Я. Г. Ніколаєва).

Таким чином, процес трудового виховання у патріархальній родині органічно вписувався у її життєдіяльність, був невід'ємною складовою останньої. За характером це була спільна трудова діяльність з чітким поділом робіт на чоловічі і жіночі. Спільна праця виступала способом передачі трудових умінь і навичок та їх удосконалення, передачі трудових традицій.

Існувала певна система залучення дитини до трудової діяльності. Серед її принципів виділяють наступні: врахування вікових і статевих особливостей дитини, послідовності (зв'язок «гра» — «праця», поступове ускладнення трудових дій з розвитком трудових умінь, накопиченням досвіду); систематичності (наявність постійних трудових доручень).

Система трудового виховання дитини в українській родині базувалась на таких методах: приклад батьків та інших родичів, привчання, вправи, заохочення і покарання. У створенні позитивної мотивації до роботи використовувались різноманітні засоби: трудова атмосфера в родині, шанування дбайливих господарів сільською громадою, фольклор, народні традиції і звичаї, релігійні обряди, дитячі ігри та іграшки.

На організацію трудового сімейного виховання у сучасних родинах впливають такі фактори: структурні та функціональні зміни у сім'ї, відсутність роз-

поділу домашніх обов'язків між членами родини, недооцінювання батьками виховних можливостей та значення дитячої праці для життєдіяльності і майбутнього професійного становлення, відокремлення дитячого світу від світу дорослих, обмеженість (відсутність) спільної трудової діяльності дорослих та дітей у сім'ї як умови передачі трудового досвіду, зміна послідовності залучення дитини до трудової діяльності та збільшення періоду навчання без активного включення молоді у виробництво.

Важливою умовою збереження і трансляції трудових традицій у родині виступає єдність поколінь, що досягається залученням до спільної діяльності дорослих і дітей, пошуками шляхів ефективної взаємодії з дітьми.

Особливості організації трудової діяльності дитини в сім'ї

Поступово у процесі життєдіяльності дитина починає взаємодіяти з оточуючим середовищем, активно впливати на нього. Сім'я як фактор виховання є організатором різноманітних видів діяльності дітей: пізнавальної, предметної, ігрової, трудової, навчальної, діяльності спілкування. З розвитком дитини удосконалюється її діяльність: конкретизуються цілі, предметні дії, зростає активність і самостійність у роботі.

Включення дитини у різні види діяльності відбувається за певними етапами:

1) на першому етапі батьки взаємодіють з дитиною, демонструють певні дії і пояснюють дитині, з

якою метою і як необхідно їх виконувати. На цьому етапі необхідно стимулювати і підкріплювати активність дитини;

2) коли дитина оволодіває певними діями, то організовується спільно-окрема діяльність батьків і дитини. Важливо при цьому не виконувати за дитину ті дії, які вона може зробити сама;

3) поступово частка участі дорослого у діяльності зменшується, дитина стає суб'єктом власної діяльності.

Організуюючи спільну діяльність дорослого і дитини, необхідно дотримуватись міри у співвідношенні дитячої і активності дорослого — не виконувати за дитину те, що вона вже вміє робити.

Для дотримання цієї поради батькам варто використовувати виділені Т. А. Строковою види підтримки і допомоги дитині: заміщення, копіювання, попередження, співробітництво, ініціювання.

Заміщення — цей вид допомоги, в якому дорослий виконує роботу за дитину, підміняючи її у діяльності (виконує трудові операції, розв'язує задачу, підказує рішення). В умовах дефіциту часу, побоювання, що дитина не зможе виконати самостійно роботу, виявляючи надмірну обережність, батьки можуть виконувати за дитину певні дії. Такі дії дорослих можливі лише на першому та другому етапах включення дитини у діяльність, тому що стримують розвиток самостійності, рішучості, сміливості, формують інфантилізм, егоїзм дитини.

На третьому етапі спільної діяльності батьків і дітей використовують копіювання, попередження,

співробітництво, ініціювання, поступово збільшуючи самостійність дитини.

Копіювання, наслідування (роби як я) — дорослий демонструє правильне виконання роботи, дитина повторює за ним.

Запобігання, попередження, застереження — запобігання помилковим рішенням дітей у конфліктних ситуаціях з однолітками і дорослими, підстрахування.

Співробітництво — спільне планування діяльності, співтворчість дорослого і дитини в реалізації задуманого.

Ініціювання («допоможи мені це зробити самому» — М. Монтесорі) — створення умов для вільного індивідуального вибору дитиною способів рішення проблеми.

Цей етап повинен супроводжуватися підтримкою, заохоченням, підбадьорюванням дитини до роботи, тобто створенням позитивної мотивації до діяльності.

Ю. П. Азаров відмічав, для залучення дитини до будь-якої діяльності та розвитку її інтересів важливо втриматись на перших етапах від критичних зауважень. Психологи додають: організовуючи діяльність дитини, необхідно:

- створювати ситуацію успіху, авансувати успіх («у тебе все вийде»);
- акцентувати увагу на позитивних рисах дитини (ти — уважний, старанний, охайний, любиш допомагати);
- підсилувати мотивацію до діяльності (це потрібно не тільки тобі, але й іншим — мені потрібна твоя допомога, бабуся зрадіє, це сподобається татусеві).

Таким чином, трудова діяльність дитини повинна бути не тільки особисто значущою, але й суспільно значущою – якщо дитина присвячує працю іншим людям, то при цьому вона бере на себе відповідальність за результат цієї праці.

Організовуючи діяльність дитини, батьки можуть керуватися однією із педагогічних заповідей Ш.О. Амонашвілі: «Дітям необхідно пропонувати такі захоплюючі справи, які вони можуть виконувати не коли-небудь, а зараз; і перші кроки, якими розпочинається здійснення цих справ, повинні приводити їх не до перших гірких невдач, а до перших успіхів».

Організовуючи діяльність дитини, необхідно поступово збільшувати навантаження. Міра зусиль дитини має відповідати мірі його можливостей. Дитина повинна одержувати радість від процесу і результату праці. Недооцінювання можливостей дитини може привести до її перевантаження. Складні завдання, які перевищують межі можливостей дитини, можуть бути не виконані. Крім того, дитина з меншим бажанням виконує те, що було засвоєно, якщо не вносити у цю діяльність нові елементи.

Для формування гармонійних взаємин батьків і дітей важливе значення має їхня спільна діяльність. Як свідчать дослідження (Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна), у міських сім'ях з дітьми 10-12-річного віку спільна діяльність стосується переважно сфери дозвілля (заняття спортом, прогулянки на природі, спільний перегляд телепередач). У процесі дорослі-

шання дитини (14-16 років) характер спільної діяльності у міській сім'ї змінюється — спільні справи і заняття поступово стають епізодичними, іноді зовсім зникають, не замінюються іншими. До спільної трудової діяльності міські діти залучаються нерегулярно. Така діяльність носить обмежений характер.

Економічне виховання

Важливим завданням сім'ї є формування у дитини розумного, відповідального ставлення до грошей. Вміння людини користуватися грошима відбиває вміння контролювати свої бажання. Під розумним ставленням до грошей можна розуміти наступну тезу: не зациклюватись на їх відсутності, не ставити мету одержати якомога більше. Особливо батькам необхідно звернути увагу на те, що вони розповідають у присутності дітей про гроші.

Психологічно зрілою людиною слід вважати ту, яка може відмовитись, відкласти бажання на певний термін, вміє йти на компроміси і почувати себе при цьому задоволеною життям. Дітям необхідно пояснювати, що обираючи щось одне, ми втрачаємо інше, але все й одразу одержати неможливо. Відповідальне ставлення дитини до грошей можна формувати при наявності у дитини досвіду витратити гроші. Мова йде про кишенькові гроші дитини.

З 6-7 років дитина може одержувати доручення купувати в магазині хліб, молоко, інші продукти. Дитина молодшого шкільного віку повинна мати

кишенькові гроші на проїзд, харчування, інші власні потреби.

Батьки повинні видавати дитині гроші у доброзичливій формі, не принижуючи її. Бажано обговорювати фінансові проблеми сім'ї в присутності дитини, планувати разом сімейний бюджет. Якщо родині не вистачає коштів на придбання якоїсь речі, дитина може внести частину своїх заощаджень у сімейний бюджет. Бажано, щоб дитина одержувала певну постійну суму грошей на тиждень-два. Це дозволить їй формувати власний бюджет. Гроші можна використовувати для заохочення дитини, але не для підкупу або покарання: не можна забирати кишенькові гроші, не платити за оцінки. Не нав'язувати дитині свою думку, на що потрібно витратити гроші, формуючи тим самим відповідальність за власні вчинки.

Американським психологом Е. Крері обґрунтовані підходи сімей до вирішення питання кишенькових грошей. Окремі з них можуть бути перенесені і пристосовані до наших культурних традицій.

1. Система «подачок». Дітям видають гроші тоді і в такій кількості, коли і стільки батьки вважають за потрібне. Гроші не заробляються дітьми. Батьки видають гроші в залежності від власного бажання. Отже, діти можуть купити собі дорогі речі, якщо переконають батьків у необхідності їх придбання. Проте діти не вчаться планувати свої витрати.

2. Дитина заробляє гроші на свої витрати, наприклад, виконуючи домашню роботу. При цьому гроші асоціюються в свідомості дитини з діяльністю, а не з

проханнями. Діти приходять до висновку, що все можна купити і продати; можуть не виконувати домашню роботу, якщо мають можливість заробити більше в іншому місці.

3. Система сімейної частки. Діти отримують гроші на дрібні витрати тому, що вони — члени цієї сім'ї. Додаткові суми не видаються. Гроші не пов'язуються з домашньою роботою, яку виконують діти. Дитина регулярно одержує певну суму грошей і може планувати власні витрати. Проте, на кишенькові гроші рідко можна купити гарну річ. Гроші витрачаються на дрібнички.

Екологічне виховання

Природа — джерело краси, гармонії, творчого розвитку людини. Гармонізація стосунків людини і природи є однією з головних проблем у сучасному світі.

Екологічне виховання в родині спрямоване на формування екологічної культури дитини. А. О. Вербицький описує екологічну культуру як сукупність досвіду взаємодії людей з природою, що забезпечує виживання і розвиток людини, яка відображена у формі теоретичних знань і способів практичних дій у природі та суспільстві, моральних нормах, цінностях і культурних традиціях. Екологічна культура включає в себе любов до природи, гуманне ставлення до всього живого.

Формування екологічної культури людини, гармонійних стосунків її з природою передбачає :

- 1) усвідомлення дитиною себе як частини природи;
- 2) формування у дітей почуття відповідальності за природу, виховання любові до природи;
- 3) оволодіння знаннями, практичними вміннями раціонального природокористування;
- 4) оволодіння знаннями про природу рідного краю;
- 5) дотримання норм поведінки у природі, боротьба із забрудненням природного середовища;
- 6) пропаганда природоохоронних ідей;
- 7) нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоду природі.

Природа – невичерпний засіб розумового, естетичного, екологічного, трудового, морального виховання. Головні принципи екологічного виховання: бережи, допоможи, примножуй.

Важливе завдання батьків у цій роботі – організувати постійне спілкування дитини з природою, вчити дитину бачити, спостерігати, слухати, відчувати її красу. Прогулянки до парку, лісу, походи формують сприйняття краси природи (послухати, як шепоче ліс, опадає яблуневий цвіт, почути, як співають пташки, шелестить дощ, осінні листя...), естетичні переживання прекрасного.

Природа дарує дитині не тільки естетичну насолоду, а й радість відкриття: як росте гриб, як пташка в'є гніздо, як павук тче павутину, яка білка, дятел. Необхідно вчити дитину спостерігати за природними явищами і процесами: дощем, блискавкою, веселкою, снігом, туманом, сходом і заходом сонця, зміною дня і ночі, розвитком у рослинному і тваринному світі.

Експерсії у природу повинні плекати у дитини потребу берегти, підтримувати, примножувати красу і багатство природи. Дитина повинна засвоювати правила поведінки — «не зашкодь!», «допоможи» (якщо забруднена територія, годування пташок взимку).

Упорядкування клумб, догляд за рослинами, створення зелених куточків, допомога птахам, турбота про домашніх тварин — цей перелік трудових доручень дітей або спільних справ з батьками можна продовжувати.

Дитина має потребу у спілкуванні з тваринами, рослинами. Сьогодні в Україні працює мережа міні-зоопарків нового поліття, так звані «контактні зоопарки». Суть задуму їх створення полягає у тому, щоб надати можливість дітям, які вирости у міських умовах, безпосередньо контактувати з тваринами. Відомо, що спілкування з тваринами позитивно впливає на емоційний і психічний стан малюків, робить дитину сприйнятливою до почуттів і настроїв інших. Таким чином, процес спілкування дитини з маленькими тваринками не тільки прищеплює любов до тварин і до природи взагалі, але й поліпшує загальне самопочуття малюка, піднімає настрій, знімає стрес, виховує терпимість, самовладання і самоконтроль. Саме ці принципи зоотерапії покладені в основу роботи харківського «контактного зоопарку». Тут існує навіть виїзна група тварин для дитячих садків та інтернатів з хворими дітьми.

Маленька людина досить чутливо ставиться до тварин, яких залишили. Але діти не завжди мають тер-

піння, щоб доглядати за рослинами і тваринами. Необхідно виховувати у дитини потребу турбуватись про «менших друзів»: годувати, рятувати від холоду.

Таке виховання тісно пов'язане з моральним, виховує у дитини доброту, чуйність, рятує дитину від байдужості, душевної черствості.

Екологічне виховання тісно пов'язане з економічним:

- 1) збереження прісної води, її економне використання;
- 2) зберігання електроенергії (корисних копалин);
- 3) зберігання паперу (лісних масивів);

запобігання забрудненню природи побутовими відходами (скло, поліетилен, целофан).

Контрольні запитання і завдання

1. Проаналізуйте запропоновану ситуацію, визначть її можливі причини і наслідки. Запропонуйте власне розв'язання ситуації.

...Олег категорично відмовляється їсти салати зі свіжих овочів. Літо, пора, коли можна поповнити організм вітамінами, а в дитини авітаміноз. Довелося розробляти цілий сценарій. Подивилися мультфільм, у якому заєць тягнув додому мішок яблук і дорогою всіх звірят пригощав, а вони йому потім на подяку багато різних припасів принесли додому. Кажу синові: «Знаєш, твої іграшкові звірятка так само можуть. Ти їм добро зробиш, і вони тобі добром віддячать». У сина оченята розгорілися: «А яке добро можна зробити?» – Яке? А от подивись, у зайчика вушко відірвалося, треба пришити». Олегові цікаво, принесе зайчик подарунок чи ні. Пришив (із батьковою допо-

могою) вухо. А другого дня уранці прокинувся синок – тарілочка салату із свіжої капусти з морквою на столі стоїть, а поруч сидить зайчик. Ну, як тут відмовитися їсти, адже він образиться! З'їв усе. Лисеняті хвостик поправив – знову вранці салат з помідорів та огірочків. Їсть Олег: не можна ображати й лисенятка. Ведмедик уштанці виправ – новий салат. Так і повелося. «Вдячними» виявились іграшки – досі подарунки носять. І їсть їх син із задоволенням.

(Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посіб. / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – К.: Веселка, 1998. – С. 189.).

2. Проаналізуйте систему трудового виховання в родині, запропоновану А. С. Макаренком (на основі «Лекцій для батьків»).

3. Підготуйте на основі «Лекцій для батьків» А. С. Макаренка тези про статеве виховання дитини. Поміркуйте, чи змінилися підходи до його організації в сучасному суспільстві?

Література

1. Будник О. Б. Виховання господарської культури школярів / О. Б. Будник // Шлях освіти. – 1999. – №1. – С. 8 – 12.

2. Вербицкий А. А. Основы концепции непрерывного экологического образования / А. А. Вербицкий // Педагогика. – 1997. – №6. – С.31 – 36.

3. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2007. – 176 с.

4. Дуда Н. М. Трудові традиції українців Карпат кінця ХІХ-початку ХХ століть Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.05 / Н. М. Дуда; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 1998. – 16 с.

5. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С. В. Ковалев. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.

6. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
7. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
8. Концепція "Сім'я і родинне виховання" / В. Постовий, П. Щербань, Т. Алексєєнко, О. Докукіна, Н. Стрельнікова // Рідна школа. – № 11 – 12. – 1996. – С. 15 – 20.
9. Работа с родителями / Под ред. М. П. Осиповой, Г. А. Бутрима. – Мн.: Экоперспектива, 2003. – 480 с.
10. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К.: Наукова думка, 1974. – 152с.
11. Ушинський К. Д. Праця в її психічному і виховному значенні / К. Д. Ушинський // Вибр. педагогічні твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Рад.шк., 1983. – С.104 – 121.

Тема 8. ВЗАЄМОДІЯ СІМ'Ї ТА ІНШИХ ВИХОВНИХ ІНСТИТУТІВ

Педагогічна культура батьків та шляхи її підвищення. Моделі педагогічної освіти батьків. Принципи педагогічної просвіти батьків.

Педагогічна культура батьків та шляхи її підвищення

Педагогічна культура батьків розглядається більшістю дослідників (І. В. Гребенніков, Т. Ф. Алексєєнко, В. Г. Постовий, О. Л. Зверєва та ін.) як складова загальної культури людини, в якій відображений досвід виховання дітей у родині.

Під педагогічною культурою розуміють педагогічну підготовленість батьків, їх зрілість як вихователів (І. В. Гребенніков, В. В. Чечет). Це складне інтегративне динамічне особистісне утворення, що визначає тип, стиль і способи її поведінки у виховному процесі.

Педагогічна культура батьків включає наступні компоненти: мотиваційний (ставлення батьків до виховання дітей, до набуття психолого-педагогічних знань, переконання, погляди, спонукання до виховної діяльності); змістовий (система знань про закономірності розвитку дитини, цілі, методи і засоби родинного виховання); діяльнісний (практичні вміння організації життєдіяльності дитини, здійснення вихов-

ної роботи, зв'язок з іншими вихователями, виховними системами, досвід виховної діяльності).

Як синтез наукових знань та народного досвіду виховання, педагогічна культура суттєво впливає на виховний потенціал сім'ї й успішність родинного виховання.

У педагогічній літературі виділяють рівні сформованості педагогічної культури батьків — високий, середній, низький. Вони можуть бути визначені за такими критеріями:

- наявність і якість психолого-педагогічних знань (їх глибина, повнота, осмисленість);
- ступінь сформованості вмінь і навичок;
- ціннісне ставлення до дітей, виховної діяльності, усвідомлення себе як вихователя;
- стабільність інтересу до питань виховання.

Важливими ознаками сформованості педагогічної культури батьків виступають: усвідомлення ними мети виховання дітей, розуміння закономірностей і особливостей розвитку вихованців, відповідність вимог і очікувань батьків і потреб дітей, гнучкість виховної діяльності, вміння застосовувати різні методи і прийоми виховання.

Високий рівень сформованості педагогічної культури характерний для батьків з достатньо повними і глибокими психолого-педагогічними знаннями. Такі батьки систематично займаються вихованням дітей, враховують їх вік та індивідуальні особливості, прагнуть поповнювати свої знання, творчо використовують їх у родинному вихованні. Для цієї групи батьків

характерні усвідомлення батьківського обов'язку, активна життєва позиція.

Батьки, що не володіють систематичними знаннями з педагогіки і психології, у виховній діяльності схильні керуватись інтуїцією та спиратись на власний досвід, можуть бути віднесені до групи з середнім рівнем педагогічної культури. Такі батьки часто підміняють виховання доглядом за дитиною.

Група батьків з низьким рівнем педагогічної культури характеризується байдужим ставленням до батьківського обов'язку. У такій родині відсутні єдині вимоги дорослих до дитини, застосовуються фізичні покарання, спостерігається невимогливість батьків до самих себе і до дітей.

Поряд з усталеним поняттям «педагогічна культура батьків» у дослідженнях проблем професійно-заміщуючих родин (прийомних батьків), виховання дітей з вадами розвитку починає використовуватись нове — педагогічна компетентність батьків (С.С. Піюкова, Н.О. Хрусталькова та ін.). І.А. Зимня визначає «компетентність» як інтелектуально та особистісно зумовлений досвід соціально-професійної діяльності. Компетентність проявляється у певній діяльності як єдність необхідних знань, умінь і особистісних якостей для її реалізації (В. М. Введенський). Так, поняття «педагогічна компетентність педагога» синтезує його теоретичну і практичну готовність до здійснення педагогічної діяльності, характеризує його професіоналізм. (В.О. Сластьонін). Використання даного терміну по відношенню до батьків підкреслює ставлення до

них як до рівноправних суб'єктів педагогічного процесу поряд з педагогами-професіоналами, рівень професіоналізму батьків як вихователів.

У сучасній науково-педагогічній літературі постає питання цілеспрямованої роботи з формування та підвищення педагогічної культури батьків. Необхідність суспільної підготовки матерів і батьків до виховної діяльності обґрунтована у працях багатьох педагогів, як теоретиків, так і практиків: Я.А. Коменського, Ж.Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, К.Д. Ушинського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, О.А. Захаренка та ін.

Ідею «шкільно-родинного виховання» розвивав російський педагог П. Ф. Каптерев, вважаючи, що сім'я, школа і громадськість повинні працювати у тісній співдружності. Система «шкільно-родинного виховання» в українській педагогіці розроблялась В. О. Сухомлинським. Під «шкільно-сімейним вихованням» педагог розумів спільну діяльність школи і сім'ї, розглядаючи їх як єдину систему, підкреслюючи принцип безперервності і єдності виховання в школі і родині. Спільна виховна діяльність школи і сім'ї спирається на єдині вимоги до вихованця, повагу до його особистості, віру у його сили і можливості. Робота зі шкільно-сімейного виховання, на думку В. О. Сухомлинського, повинна розпочинатись створенням єдиного колективу батьків, налаштованого на ефективну педагогічну взаємодію з учительським.

Процес формування і підвищення педагогічної культури батьків розглядається у педагогіці у двох

значеннях: по-перше, як формування системи психолого-педагогічних знань і вмінь, необхідних для виховання дитини, по-друге — як процес самоосвіти, самовиховання і саморозвитку батьків як вихователів.

Освітньо-виховні заклади (дитячі садки, школи), здійснюючи педагогічну просвіту, поширюють інформацію щодо різних аспектів діяльності батьків, зосереджують головну увагу на підвищенні рівня педагогічних знань останніх. У процесі такої роботи вихователям різних навчально-виховних і культурно-освітніх закладів необхідно вирішувати низку завдань:

- 1) надавати теоретичним знанням практичного спрямування, враховуючи прагматизм батьків;
- 2) залучати батьків до самоаналізу власної виховної діяльності;
- 3) заохочувати до обміну досвідом з іншими батьками, родинами;
- 4) спонукати батьків до самоосвіти, саморозвитку.

М. Г. Стельмахович виділяв дві провідні ланки педагогічного всеобучу:

- 1) культурно-освітню роботу;
- 2) педагогічну самоосвіту батьків.

Культурно-освітня ланка поширює педагогічні знання на основі використання масових форм роботи з батьками. Педагогічна самоосвіта батьків передбачає здобування знань з педагогіки та інших наук самотужки.

Одним із провідних компонентів цієї роботи М. Г. Стельмахович вважав комплектування педагогічної домашньої бібліотеки. Основу процесу підви-

щення педагогічної культури батьків сучасної української родини за М. Г. Стельмаховичем становить відродження національних культурно-освітніх традицій, створення національної системи родинно-шкільного виховання.

Практикою накопичені досить різноманітні форми педагогічної просвіти, серед них: батьківські збори, лекції, бесіди, семінари, практикуми, консультації та ін. Більшість заходів розрахована на масову аудиторію, має просвітницьку мету, проте не завжди враховує зацікавленість батьків їх проблематикою.

Традиційна форма роботи з батьками — батьківські збори. Як правило, на батьківських зборах розглядаються організаційні питання, батьки ознайомлюються з успішністю, оцінюються основні події в житті класного колективу. Батьківські збори проводять 4-5 разів на рік.

Лекція — універсальна форма педагогічної просвіти, яка дозволяє охопити широке коло питань. Проте проблематика лекцій носить загальний характер, не завжди відповідає запитам, потребам батьків у конкретній інформації. Підбір матеріалів для лекції здійснюється за принципами актуальності, науковості, доступності. Необхідно насичувати теоретичний матеріал прикладами з практики виховання, враховувати вік дітей, яких виховують батьки-слухачі. Корисно продумувати прийоми підтримання зв'язку з аудиторією, активізації батьків.

Ефективною формою роботи, яка потребує попередньої підготовки вчителя і батьків, є конференція.

Завдання цієї форми роботи — створити умови для обміну досвідом, міркуваннями, осмислення власної виховної системи. Проведення конференції може супроводжуватись виставкою робіт (творчі роботи родини, альбоми), демонстрацією кінофрагментів. Читацька конференція будується на основі обговорення прочитаної літератури. Батькам допомагають знайти необхідні літературні джерела, готують перелік питань для обговорення, визначають доповідачів та консультують їх. Ця форма потребує від учасників умінь проводити дискусію.

За методикою проведення диспут досить близький до конференції: заздалегідь готуються запитання, проте не визначаються доповідачі. Проведення диспуту потребує певних умінь і від учасників, і від ведучого. Ведучий має активізувати промовців, спрямовувати їх міркування у необхідне русло, попереджати конфліктні ситуації між окремими учасниками.

Бесіда — одна з найпоширеніших форм індивідуальної або групової роботи з батьками. Початком бесіди може стати певна педагогічна ситуація. Готуючись до проведення заходу, вчитель продумує систему запитань, прийоми залучення батьків до обговорення. Під час бесіди вчителю необхідно уважно слухати батьків, аналізувати інформацію, не нав'язувати власну думку.

Відома індивідуальна форма роботи з батьками — консультація. З метою підвищення її ефективності розробляють чіткий графік проведення, визначають дні, час і форми проведення (індивідуальні, групові).

Саме консультація може сприяти формуванню довірливих стосунків між педагогом та батьками, враховуючи, що більшість батьків очікують від педагога уваги до себе, прагнуть більше дізнатись про свою дитину. Позитивний результат групової консультації проявляється у тому, що батьки, які мають аналогічні проблеми у вихованні, починають взаємодіяти між собою, обмінюватися досвідом.

Будь-яка індивідуальна форма роботи потребує від педагога витримки, терпіння, педагогічного такту, обережності у висловлюваннях.

Останнім часом розвивається інноваційна форма взаємодії школи з родиною – дистанційна через залучення Інтернет-ресурсів, створення сайтів навчально-виховних закладів. Така форма включає системи інтерактивного спілкування спеціалістів з батьками, обміну досвідом виховання і дистанційної освіти.

За даними В. В. Чечета, починаючи з 90-х років ХХ ст. педагогічна просвіта батьків поступово видозмінюється, у цьому процесі виокремлюються нові тенденції:

- 1) перехід від масових форм просвіти до цілеспрямованого навчання;
- 2) впровадження у практику індивідуальних форм навчання батьків;
- 3) стимулювання їх самоосвіти.

У зв'язку з цим у сучасній роботі з батьками використовуються індивідуальний та диференційований підходи (робота з групами батьків, які виховують

дітей одного віку, мають аналогічні проблеми у вихованні, характеризуються відповідним рівнем сформованості педагогічної культури). У сучасних дослідженнях підкреслюється необхідність залучення до такої роботи обох батьків, інших дорослих, які виховують дитину.

Індивідуальний підхід у роботі з батьками враховує їх ставлення до школи, налаштованість на взаємодію з учителями. Л. І. Маленковою виділені певні позиції батьків у взаємодії з навчально-виховними закладами:

- батьки повністю приймають і підтримують педагога;
- нейтральне або байдуже ставлення батьків до школи;
- конфліктні, суперечливі батьки.

Індивідуального підходу вимагає робота з батьками, які не цікавляться шкільним життям своєї дитини, сконцентровані на власних проблемах, впевнені у правильності власної виховної системи. Серед них зустрічаються як ділові люди, так і просто пасивні, ліниві, байдужі. Така батьківська позиція стає причиною неблагополуччя у родині.

Окремі батьки намагаються самостійно вирішувати виховні проблеми, уникаючи зустрічей і розмов з педагогами, неохоче відвідують школу. Такі батьки потребують більшої уваги педагога, проведення індивідуальної роботи на засадах поваги, такту, витримки, довіри. Батьки можуть демонструвати і скептичне ставлення до молодих учителів.

Моделі педагогічної освіти батьків

У науковій літературі модель розглядається як спеціально створений об'єкт, в якому відтворюються характеристики (властивості) або функції іншого об'єкта з метою вивчення останнього.

Важливою та одночасно складною залишається розробка моделей в педагогіці, прогнозування на цій основі процесів виховання, навчання, освіти та управління ними.

Актуальність педагогічної освіти батьків у сучасних умовах визначається:

1) усвідомленням необхідності зміцнення родини як першооснови духовного, економічного і соціального розвитку суспільства, відродженні та утвердженні цінностей і виховного потенціалу української родини, піднесенні її ролі у вихованні підростаючого покоління

2) зростанням потреби у підсиленні ролі виховного процесу у сучасних загальноосвітніх закладах;

3) потребою узгодження, єдності зусиль родини та загальноосвітніх навчально-виховних закладів у створенні умов для всебічного розвитку особистості вихованців.

Моделі педагогічної освіти батьків аналізуються більшою мірою в зарубіжній психолого-педагогічній літературі. Ю. Хмяляйнен порівнює модель А. Адлера, навчально-теоретичну, модель почуттєвої комунікації, модель, засновану на транзакціональному аналізі, модель групових консультацій, які спираються на досягнення психології та психотерапії.

Аналізуючи моделі виховання батьків, Ю. Хямляйнен підкреслює, що лише дві з них (модель А. Адлера та навчально-теоретична модель) суспільно спрямовані, в них приділяється увага осмисленню суспільної ролі батьків як вихователів. Інші — індивідуалістичні, направлені на розв'язання вужчих практичних завдань — переорієнтація батьківських позицій, зміна поведінки батьків в залежності від потреб дитини. Таким чином, у запропонованих моделях головним суб'єктом виховного процесу стає дитина, не відстоюється позиція взаємодії, співтворчості, співробітництва батьків і дітей. Це створює певні перешкоди для застосування таких моделей у вітчизняній педагогічній практиці, в якій виховний процес в родині природно спирався на спільну діяльність батьків і дітей, вихователів і вихованців.

Сучасні сім'ї мають значні труднощі у вихованні дітей, подолати які можна у процесі продуктивної взаємодії родини з суспільними виховними інститутами.

Свого часу В. О. Сухомлинський був переконаний, що успіху у вихованні молодого покоління можна досягти тільки спільними зусиллями сім'ї, школи, громадськості. Яскравим прикладом реалізації цієї ідеї є авторська школа О. А. Захаренка, який зумів об'єднати інтереси і зусилля педагогів, батьків, учнів, сільської громади в єдиному педагогічному процесі.

Модель взаємодії навчально-виховного закладу і родини на основі принципу співробітництва виявляється через залучення батьків до спільної виховної діяльності і управління навчальним закладом. Згідно

цьому принципу батьки беруть участь в організації спільної з дітьми дозвіллевої, спортивно-оздоровчої та туристичної роботи. Особливого значення набуває відродження форм спільної трудової діяльності батьків і дітей (роботи у майстернях, присадибних ділянках, винахідництво і технічна творчість, заняття з різних видів прикладного мистецтва тощо).

Принципи педагогічної просвіти батьків

На основі принципу активності особистості у підвищенні власної педагогічної культури розвиваються активні методи роботи з батьками — дискусії, рольові ігри, тренінги. Застосування цих методів сприяє розвитку у батьків умінь виваженого прийняття рішення і оптимальних дій у виховній ситуації, розв'язання проблем спілкування з дітьми. Активні методи дозволяють батькам оцінити власну виховну систему, подивитись на свою родину з іншої точки зору; сприяють усвідомленню власних стереотипів поведінки та взаємодії з дітьми, аналізу помилок власної виховної діяльності, спонукають до самостійного вирішення педагогічних проблем. Інтерес батьків до занять виявляється тоді, коли вивчення теорії супроводжується практикою, обміном досвідом сімейного виховання, спільним пошуком шляхів оптимізації виховного процесу.

Очікування окремими дорослими готових педагогічних «рецептів», порад і рекомендацій спеціалістів блокує активність і самостійний пошук батьків у ви-

ховному процесі. Під час взаємодії школи з батьками необхідно створити середовище, яке б стимулювало саморозвиток батьків як вихователів.

Самовиховання дорослих як батьків починається з усвідомлення ними можливостей і потреб особистісного внутрішнього зростання.

Спонукою батьків до самоосвіти можуть стати: огляди періодики і обговорення окремих публікацій на батьківських зборах; виставки літератури, які організовує шкільна бібліотека під час проведення днів відкритих дверей; інформація про науково-популярну літературу на шкільних стендах тощо. Збільшення наукових та популярних видань психолого-педагогічного спрямування вітчизняних та зарубіжних авторів для батьків, поява телепрограм, присвячених проблемам виховання дітей, зумовлюють необхідність зорієнтувати батьків у зростаючому потоці інформації, нерідко суперечливої за змістом.

Як показує досвід білоруських педагогів, ефективність педагогічної просвіти зростає за умов:

- залучення до цієї роботи кваліфікованих спеціалістів (лікарів, психологів, соціальних педагогів та ін.), яким можуть бути і батьки;
- розробки чіткої, узгодженої з батьками, програми підвищення педагогічної культури;
- впровадження різноманітних форм просвіти батьків, що передбачають творчий, активний характер їх діяльності;
- застосування диференційованого підходу у роботі з членами родини (батьками, дідусями, бабусями);

- систематичної і послідовної роботи;
- роботи з невеликими групами батьків (одного класу).

Взаємодія навчально-виховного закладу і родини на основі принципу співробітництва виявляється через залучення батьків до спільної виховної діяльності і управління навчальним закладом.

Підвищення рівня педагогічної культури батьків залежить від врахування педагогами психологічних особливостей дорослої аудиторії, опори на принципи освіти дорослих.

Серед них виділяють:

1) принцип індивідуального підходу на засадах поваги, педагогічного такту, витримки, довіри (який передбачає відсутність повчального тону у спілкуванні з батьками, вивчення готовності батьків до співпраці);

2) опори на життєвий, професійний та педагогічний досвід батьків, його використання і збагачення, обмін досвідом з іншими родинами. Як правило, більшість дорослих не схильна переходити у роль «учня», прагнуть такої організації навчання, в якому буде задіяний їх власний досвід. Важливого значення набуває у цих умовах відродження та врахування народного досвіду родинного виховання, національних традицій;

3) активності батьків у педагогічному процесі (батьки як ініціатори, організатори і учасники свят, екскурсій, походів, інших спільних справ з дітьми);

4) партнерства і співробітництва (єдність і співробітництво систем суспільного і сімейного виховання,

тісна співпраця колективу батьків і вчителів, батьки як партнери, піклування не тільки про власну дитину, але й інших дітей);

5) стимулювання самоосвіти і саморозвитку батьків як вихователів.

Одним із недоліків організації взаємодії навчально-виховного закладу і батьків у сучасних умовах є не підготовленість педагогів до такої діяльності, яка здійснюється без урахування віку, соціального статусу і особливостей навчання дорослих людей.

На думку І. О. Колесникової, у сучасній практиці навчання батьків носить більшою мірою компенсуючий та корекційний характер, спрямоване на вирішення проблем виховання, які вже виникли в родині. Спеціалісту, що здійснює педагогічну просвіту батьків, важливо працювати «на випереджаюче знання».

Таким чином, підвищення педагогічної культури батьків у сучасних умовах можна розглядати як єдність процесів педагогічної просвіти, взаємонавчання і самоосвіти батьків, що враховує закономірності і принципи освіти дорослих, спирається на форми і методи ефективної взаємодії професійних педагогів і батьків, досвід організації такої роботи, сприяє створенню національної системи родинно-шкільного виховання.

Контрольні запитання і завдання

1. Підготуйте виступ про підготовку дитини до дошкільного закладу.

2. Підготуйте виступ про підготовку дитини до школи.

3. Проаналізуйте суть поняття «педагогічна культура», складіть схему його компонентів, опишіть рівні сформованості.

4. Підготуйте реферативне сповіщення про шляхи формування педагогічної культури батьків.

5. Складіть таблицю, в якій подайте характеристику різних форм педагогічної просвіти батьків.

6. Ознайомтесь із правилами спілкування педагога з батьками, запропонованими у книзі «Работа с родителями» / Под ред. М. П. Осиповой, Г. А. Бутрима. Які з цих правил відображають специфіку спілкування саме з дорослою аудиторією — батьками?

1. Вести розмову з батьками, дітьми завжди зацікавлено, у доброзичливому тоні, гарному настрої.

2. Розмову про дитину розпочинати з підкреслення позитивного у її рисах і поведінці. Це дає імпульс співрозмовникам продовжити бесіду у доброзичливому тоні.

3. Не використовувати надмірно негативні оцінки вчинків дитини, тому що ці оцінки батьки можуть «переносити» на себе.

4. Важливо оцінювати вчинок, а не особистість.

5. Завжди проявляти інтерес до долі дитини, її родини, що сприяє налагодженню стосунків довіри.

6. Вміти зберігати таємниці як з батьками, так і з дітьми.

7. Вірити у сили дитини та її батьків.

8. Співчувати батькам, які відчують незручність у розмові з учителем через погані вчинки дітей, вміти поставити себе на місце батьків.

9. Не розпочинати серйозну розмову поспіхом, «на перерві у коридорі».

10. Не порівнювати одну дитину з іншою, а тим більше батьків (це суперечить створенню колективу батьків на принципах співдружності).

11. У розмові з батьками приділяти більше уваги конкретним порадам, перспективам, домовленості про спільну діяльність.

12. Давати переконливі поради, аналізуючи аналогічні випадки, звертаючись до рекомендацій вчених.

13. Ніколи не аналізувати негативні дії однієї дитини перед батьками з іншої родини (це викликає «чутки», може спричинити конфлікт).

14. Не підтримувати розмову (змінити тему розмови, заспокоїти батьків та ін.) з конфліктними батьками під час колективних зустрічей, вести з такими батьками індивідуальну розмову.

Література

1. Ашурко Ю. Педагогічна культура матері — запорука успішного виховання дітей / Ю. Ашурко // Рідна школа. — 1998. — №6. — С.65-68.
2. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т. А. Куликова. — М., 2000. — 232 с.
3. Макаренко А. С. Книга для родителей / А. С. Макаренко // Пед соч.: В 8т., Т.5. — М.: Педагогика, 1986. — С.3 — 281.
4. Програма формування педагогічної культури батьків. / За ред. В. Г. Постоного. — К., 2003. — 108 с.
5. Работа с родителями / Под ред. М. П. Осиповой, Г. А. Бутрима. — Мн.: Экоперспектива, 2003. — 480 с.

6. Родинна педагогіка: Навч.-метод. посіб. / За ред. А. А. Марушкевич. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. — 216 с.
7. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. — К.: Рад. школа, 1978. — 263 с.
8. Хмяляйнен Ю. Воспитание родителей: Концепции, направления и перспективы: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. / Ю. Хмяляйнен — М.: Просвещение, 1993. — 112 с.
9. Чечет В. В. Педагогіка семейного воспитания / В. В. Чечет. — Мн., 1998. — С.208 — 209.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

АРИСТОТЕЛЬ (384-322 до н.е.) — відомий давньогрецький філософ і педагог, був прихильником сімейного виховання. Вважав необхідним виховувати хлопчиків до семирічного віку в родині, годувати дитину відповідною його віку їжею, забезпечувати гігієну рухів, поступове загартування дитини. Виступав за єдність фізичного, морального і розумового виховання.

ВАЩЕНКО Григорій Григорович (1878-1976) — видатний український педагог і психолог. Основні праці: «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру». Г. Г. Ващенко відмічав, що розбіжність у батьківських вимогах до дітей (коли батько вимагає від них одного, а мати зовсім іншого) дезорганізує, підриває авторитет батьків.

ВОДОВОЗОВА Єлизавета Миколаївна (1844-1923) — російська дитяча письменниця, педагог. Вважала основою дошкільного виховання народні пісні, ігри, казки. Головна праця: «Розумовий і моральний розвиток дитини від першого прояву свідомості до шкільного віку» — посібник для матерів та вихователів дошкільних закладів.

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (1803-1865) — видатний український педагог і просвітитель. Визначав мету виховання як збереження роду, нації. Роз-

глядав сімейне виховання як природний обов'язок батьків. Підкреслював необхідність взаємодії сім'ї і школи у вихованні дітей, першочерговим завданням вважав моральне і трудове виховання дітей.

ЗАХАРЕНКО Олександр Антонович (1937-2002) – вчитель, директор авторської школи, громадський діяч, один із засновників Академії педагогічних наук України. Сповідуючи принципи гуманізму, творчого підходу до розвитку особистості дитини, відстоюючи ідеї педагогіки співробітництва, О. А. Захаренко розробив концепцію авторської школи і втілював її на практиці. Обов'язковим предметом у школі був курс «материнство» або «материнська школа» для учнів і жителів села, майбутніх молодих батьків. Розглядав родину як підґрунтя системи первинної освіти дітей, розробив модель родинного виховання на основі спільної діяльності школи, сім'ї і громадськості.

ІЛЬІН Іван Олександрович (1883-1954) – російський філософ, письменник, публіцист. Називав родину первинним лоном людської культури, вважав, що вроджені нахили і таланти починають розвиватися з раннього дитинства саме в родині. Розглядаючи теорію сім'ї і шлюбу в творі «Путь духовного обновлення», обґрунтував концепцію двох сімей в житті кожної людини. Першу родину дитина одержує як подарунок долі, її необхідно прийняти і нести через усе своє життя. Кожну людину розглядав як духовного представника своєї батьківсько материнської родини

або як живого символу її сімейственого духу. У родині, на думку І. О. Львіна пробуджуються і починають розгортатися душевні сили дитини, вона вчиться любити (кого і як?), вірити (у що?), жертвувати (чому і чим?), закладаються основи її характеру, викриваються в душі дитини головні джерела її майбутнього щастя і нещастя. Філософ бачив причину краху і зникнення народів у духовно-релігійних кризах, які проявляються, перш за все, через руйнування родини.

КАПТЕРЄВ Петро Федорович (1849-1922) — російський педагог і психолог. Викладав психологію, дидактику і логіку у Петербурзькій духовній семінарії, читав лекції на Фребелівських курсах, у приватних жіночих гімназіях. Брав активну участь у роботі Батьківського гуртка — просвітительського об'єднання у галузі навчання і виховання. Був одним із організаторів Загальноросійських з'їздів з педагогічної психології, експериментальної педагогіки і сімейного виховання. З 1898 року по 1910 рік за загальною редакцією П. Ф. Каптерєва видавалася «Енциклопедія сімейного виховання і навчання» (57 брошур). Аналізуючи співвідношення сімейного і суспільного виховання, П. Ф. Каптерєв підкреслював, що повністю замінити сімейне виховання суспільним неможливо, бо у сімейного виховання вироблена своя система, виступав за поєднання цих систем як необхідної умови розвитку дитячої особистості в родині.

Основні праці з питань педагогіки сімейного виховання: «Задачи и основы семейного воспитания»

(1898; 2-е вид. 1913), «О природе детей» (1899), «Основные начала семейного обучения» (1898).

КОМЕНСЬКИЙ Ян Амос (1592-1670) – великий чеський педагог, мислитель-гуманіст, громадський діяч, дипломат, філософ. Відстоював ідею материнського виховання дітей до шестирічного віку, звертав особливу увагу на душевний стан майбутньої матері. Його праця «Материнська школа або Про турботливе виховання юнацтва у перші шість років» (1632) – перший в історії педагогіки посібник для батьків з основ дошкільного навчання і виховання. Материнську школу вважав основою педагогічного знання. Розробив методику навчання і виховання дітей у материнській школі.

КОНОНКО Олена Леонтіївна (1943) – відомий український вчений, доктор психологічних наук, професор. Сферу наукових інтересів дослідниці становлять теоретико-методологічні аспекти розвитку особистості в ранньому онтогенезі, проблеми психології, виховання і навчання дітей дошкільного віку. Основні праці, що розкривають питання педагогіки сімейного виховання: «У світі раннього дитинства» (1985), «Трудове виховання дітей в сім'ї» (1988), «Щоб особистість відбулась» (1991).

КОРЧАК Януш (1878-1942) – видатний польський педагог, письменник, лікар, вчений, громадський діяч. Основні педагогічні ідеї Я. Корчака відображені

у творах «Коли я знову стану маленьким», «Як любити дітей». Перед другою світовою війною вийшли в світ твори «Право дитини на повагу», «Правила життя. (Педагогіка для дітей і дорослих). Виховна система Я. Корчака побудована на таких принципах: віра в сили дитини, її доброту і розум, віра в людину, обмеження свавілля дорослих. Педагог вважав, що виховання повинно спиратися на дитячу активність і самодіяльність, мобілізацію власних зусиль і працю дитини. Це сприяє розвитку волі і мужності, самостійності вихованців. Творчість видатного педагога, його «педагогіка серця», добра, людяності, особливості стосунків вихователів і вихованців, нові методи та способи впливу на дітей – неоціненний скарб для кожного вихователя, батька, матері.

ЛЕСГАФТ Петро Францевич (1837-1909) – російський педагог-гуманіст, лікар, суспільний діяч. Розробив і реалізував систему фізичного виховання, заклав основи шкільної гігієни, наукової системи сімейного виховання. Разом з М. П. Пироговим, К. Д. Ушинським був прибічником антропологічного підходу у вихованні. У праці «Сімейне виховання дитини і його значення» (1906) обґрунтував цілі, завдання, зміст і методи родинного виховання.

ЛОКК Джон (1632-1704) – англійський філософ, просвітитель, педагог. У трактаті «Думки про виховання» викладена програма виховання ділової людини буржуазного світу, що спирається на

філософські позиції автора та великий педагогічний досвід викладача і домашнього вихователя. Становлення особистості вихованця Дж. Локк визначає як єдність процесів фізичного, психічного і розумового розвитку. Педагог дає поради щодо загартування, харчування, сну, дотримання дитиною режиму, вибору іграшок для малюків. Розглядає працю як дієвий засіб зміцнення здоров'я молодого джентльмена. Приділяє увагу розумовому та моральному вихованню у родині.

МАКАРЕНКО Антон Семенович (1888-1939) — видатний український педагог, письменник, публіцист. Ідеї А. С. Макаренка про сімейне виховання відображені у творах: «Книга для батьків» (1937) та «Лекціях про виховання дітей», які були прочитані по радіо наприкінці 1937 року. Висвітлював питання усвідомлення батьками громадянського обов'язку виховання в родині, створення належних умов для родинного виховання (визначення мети виховної діяльності, структури родини тощо), батьківського авторитету, методів родинного виховання. Розробляв ідеї морального, трудового, статевого, економічного виховання в сім'ї.

ПЕСТАЛОЦЦІ Йоган-Генріх (1746-1827) — видатний швейцарський педагог. Приділяв увагу питанням підготовки матері до виховання дитини. Основні праці з питань родинної педагогіки: «Лебедина пісня», «Книга для матерів», «Як Гертруда вчить своїх дітей». Відмічав, що принципи життєдіяльності ро-

дини сприяють формуванню характеру дитини, гуманізму. У родині дитина одержує батьківську любов і ласку, вчиться любити батьків. Підкреслював важливість трудового виховання в родині.

ПРОКОПОВИЧ-АНТОНСЬКИЙ Антон Антонович (1763-1848) – учений, педагог, просвітитель. У праці «Слово о начале и успехах наук, и в особенностях естественной истории» (1791) закликав розвивати в дитині одночасно якості розуму і серця, сформувати високоморальну, чесну особистість. Відмічав, що душа дитини потребує уваги набагато раніше, ніж її розум. Наголошував на необхідності захищати дитину від сумнівних з морального погляду видовищ, не вдаватися до тілесних покарань, які формують боязкість, принижують душу, а також зайвих заохочень, які замість бажання працювати породжують відразу до праці й нудьгу. Жінку вважав першою наставницею дітей у доброчинності (Українська педагогіка в персоналіях: у двох книгах. – Книга перша. X – XIX століття / за ред. О.В.Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – С.238 – 242.).

РУСОВА Софія Федорівна (1856-1940) – педагог і громадська діячка, одна з представниць українського жіночого руху, викладач і професор на Вищих жіночих курсах А. В. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті у Києві. Основні праці: «Дошкільне виховання» (1918), «Роль жінки в дошкільному вихованні» (1934).

РУССО Жан-Жак (1712-1778) – видатний французький філософ, письменник, педагог. Роман-трактат «Еміль або Про виховання» (1762) відображає гуманістичні погляди автора на виховання. Не заперечуючи впливу на дитину трьох факторів виховання: природи, людей і суспільства, кращим вихователем Ж.-Ж. Руссо вважав самотійне накопичення дитиною життєвого досвіду. Значну увагу приділяв фізичному вихованню дитини з раннього дитинства. Найважливішим засобом виховання визначав працю (ремісничу, сільськогосподарську). Розробив цілісну програму формування особистості на основі розумового, фізичного, морального, трудового виховання.

СІКОРСЬКИЙ Іван Олексійович (1842-1919) – один із найяскравіших представників антрополого-гуманістичного напрямку вітчизняної психолого-педагогічної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття. Працював директором Київського Фребелівського педагогічного інституту. Серед найвідоміших наукових праць, присвячених психологічним особливостям дошкільнят: «Душа дитини», «Основи виховання і навчання», «Виховання у віці першого дитинства».

СКОВОРОДА Григорій Савич (1722-1794) – видатний український філософ-просвітитель, гуманіст, поет і педагог. Педагогічні погляди філософа виражені у притчі «Благодарный Еродій». У діалозі між Єродієм і Пішеком розкривалися стосунки між бать-

ками і дітьми, висловлювалася ідея про почуття вдячності і пошани до батьків. Сповідував педагогіку «виховання серця» дитини (Українська педагогіка в персоналіях: у двох книгах. — Книга перша. X — XIX століття / за ред. О.В.Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — С.198 — 207.).

СОЛОВЕЙЧИК Симон Львович (1930-1996) — російський публіцист, педагог і філософ, головний редактор газети «Перше вересня», на сторінках якої пропагував гуманістичні педагогічні ідеї. Головна праця — книга «Педагогіка для всіх», де автор виклав філософські погляди на цілі, засоби і умови виховання дитини в родині, показав, як виховується серце, розум і дух вільної людини.

СПІВАКОВСЬКА Алла Семенівна (1947) — доктор психологічних наук, професор. Сфера наукових інтересів — клінічна психологія, дитяча, ігрова, сімейна психотерапія. Книги «Популярна психологія для батьків», «Як бути батьками» розкривають мистецтво виховання дитини в родині: побудова сім'ї, зміцнення подружніх стосунків, підготовка майбутньої матері, спілкування з дитиною, створення у сім'ї атмосфери розумної любові і вимогливості до дітей.

СТЕЛЬМАХОВИЧ Мирослав Гнатович (1934-1998) — доктор педагогічних наук, професор, академік. Займався науковими дослідженнями в галузі методики викладання української мови. Науково-пе-

дагогічні інтереси М. Г. Стельмаховича були зосереджені на проблемах етнопедагогіки, родинної педагогіки. Уперше в Україні дослідив національну систему родинного виховання. Основні праці вченого: «Народне дитинознавство» (1991), «Українське родинознавство» (1994), «Українська родина» (1995), «Українська родинна педагогіка» (1996), «Теорія і практика українського національного виховання» (1996) добре відомі в Україні та за її межами.

СУХОМЛИНСЬКИЙ Василь Олександрович (1918-1970) — видатний український педагог-гуманіст. Однією з найважливіших соціальних проблем, від розв'язання якої залежить майбутнє суспільства, вважав зміцнення родини, вдосконалення родинного виховання. Останні роки життя розробляв енциклопедію сімейного виховання «Батьківська педагогіка», яка якій повинні були розкриватися проблеми виховання дитини в родині, педагогічної освіти батьків, співпраці сім'ї, школи і громадськості. Незавершений рукопис та статті, присвячені проблемам родинного виховання увійшли в збірку «Батьківська педагогіка» (1978). Сімейне виховання розглядав як священний обов'язок батьків, особливу увагу приділяв моральному, патріотичному, трудовому, естетичному вихованню дітей. Всією своєю творчістю показав, як звичайні життєві явища, події, ситуації можна перетворювати у засоби виховання. Виявив найтипівіші вади та недоліки сімейного виховання. Відстоював суб'єктну позицію дитини у виховному

процесі, розробляв питання самовиховання дитини. Запровадив у Павлівській школі систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення.

УШИНСЬКИЙ Костянтин Дмитрович (1824-1871) – видатний діяч освіти і педагогічної науки другої половини ХІХ століття. Розробив методики початкового навчання дитини в родині. Вважав матір першою природною вихователькою дитини, надавав важливого виховного значення прикладу батьків. Висловив ідею про необхідність педагогічної освіти батьків.

ХОМЕНТАУСКАС Гінтарас Теодорович – доктор психологічних наук, психотерапевт, президент Центру навчання людини у Вільнюсі. Автор книги «Сім'я очима дитини» (2003). Стосунки в родині розглядає з позицій дитини: дитина осмислює ставлення батьків до себе, ставлення батьків один до одного. Обґрунтовує суб'єктну позицію дитини у процесі родинного виховання: дитина – власний вихователь.

ЩЕРБАНЬ Петро Миколайович (1926) – головний науковий співробітник відділу педагогіки і психології вищої школи Інституту вищої освіти Академії педагогічних наук України, професор, заслужений вчитель України. У книзі «Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки» (2006) розкриває проблеми сучасного українського виховання й формування на-

ціональної самосвідомості у родині, аналізує поняття педагогічна культура батьків, культура сімейного спілкування, основні напрями родинного виховання.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ТЕМА 1. ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК	5
Педагогіка сімейного виховання як педагогічна галузь, її предмет та завдання, понятійний апарат	5
Історичні аспекти розвитку педагогіки сімейного виховання	10
Зв'язок педагогіки сімейного виховання з іншими науками та джерела її розвитку	15
Методи дослідження педагогіки сімейного виховання ..	18
ТЕМА 2. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА	28
Суспільна і сімейна форми виховання	28
Сім'я як соціально-педагогічна система	32
Особливості процесу сімейного виховання	40
Виховна функція сім'ї	47
Виховний потенціал сім'ї	50
ТЕМА 3. ОСОБИСТІСТЬ ВИХОВАТЕЛЯ У РОДИННОМУ ВИХОВАННІ	63
Педагогічна позиція батьків	63
Відповідальність матері, її роль у виховання дітей	76
Функції батька у вихованні дитини	79

ТЕМА 4. ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ У РІЗНИХ ЗА СТРУКТУРОЮ СІМ'ЯХ	89
Специфічні умови виховання дитини у неповних та заміщених сім'ях	89
Виховання однієї дитини в сім'ї	94
Виховання близнюків	96
Виховання у багатодітних сім'ях	98
ТЕМА 5. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СІМ'І	104
Мета і принципи родинного виховання	104
Виховне середовище сім'ї	109
Основні підходи до створення предметно-ігрового середовища родини	115
ТЕМА 6. МЕТОДИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ	123
Методи і засоби сімейного виховання	123
Вимога як метод родинного виховання	127
Методи заохочення і покарання	131
Гра у родинному вихованні	135
Умови вибору і ефективного застосування методів сімейного виховання	141
ТЕМА 7. НАПРЯМИ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ	146
Моральне виховання	146
Розумове виховання	152
Естетичне виховання	156
Фізичне виховання	159
Трудове виховання	165
Особливості організації трудової	

діяльності дитини в сім'ї	179
Економічне виховання	183
Екологічне виховання	185
ТЕМА 8. ВЗАЄМОДІЯ СІМ'Ї ТА ІНШИХ ВИХОВНИХ ІНСТИТУТІВ	191
Педагогічна культура батьків та шляхи її підвищення	191
Моделі педагогічної освіти батьків	200
Принципи педагогічної просвіти батьків	202
СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ	209

Навчальне видання

Демиденко Тетяна Миколаївна

ПЕДАГОГІКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

*Навчальний посібник
для вищих навчальних закладів*

Підписано до друку 20.05.2013
Формат 60x84/16. Гарнітура Таймс. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 7,05. Тираж 300 пр. Зам. № 5

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

ISBN 978-966-97302-3-7

